

H I S T O R I J S K I Z B O R N I K

Godina XIII

Zagreb 1960

Broj 1—4

SRPSKA VLADA I POČECI JUGOSLAVENSKOG ODBORA

Dragovan Šepić

Kod nas se o Jugoslavenskom odboru i njegovom osnivanju pisalo relativno mnogo; izneseni su obilni podaci o okolnostima pod kojima je došlo do njegova osnivanja, osvijetljeni su utjecaji raznih faktora i istaknute zasluge pojedinih ličnosti. Međutim, uloga srpske vlade nije bila pritom dovoljno obrađena. U knjizi »Jugoslavenski odbor«,¹ još uvijek najpotpunijem djelu o radu Odbora, Milada Paulová nema o tome iscrpnijih podataka, a nemaju niti Robert W. Seton-Watson u raspravi memoarskog karaktera: »Kako je postala Jugoslavija«², niti Franko Potočnjak³, Hinko Hinković⁴ i Bogumil Vošnjak u svojim memoarima.⁵ To je donekle razumljivo, budući da nisu mogli raspolagati važnom građom iz arhiva srpske vlade; no značajno je, da ni prijatelji Nikole Pašića, a ni on sam, nisu iznijeli na vidjelo dokumente o tom pitanju čak ni onda, kad se 1921/2 između njih i članova Odbora razvila žučna polemika o držanju srpske vlade prema jugoslavenskom ujedinjenju.⁶ Jedini je Nikola Stojanović u knjizi »Jugoslovenski odbor« iznio neke važnije podatke o tome, ali se dalje od toga nije pošlo.⁷ U tom pogledu nije dato mnogo više niti povodom 40-godišnjice osnivanja Odbora,⁸ tako da je pitanje ostalo još uvijek nedovoljno pročišćeno.

O osnivanju Odbora sukobljuju se dvije teze. Prema jednoj, Odbor je osnovala srpska vlada. To je ustvrdio njezin predsjednik Nikola Pašić; u razgovoru s britanskim publicistom Henryjem Wickhamom Steedom on je 8.

¹ Zagreb 1925, dalje Paulová.

² Nova Evropa, knjiga XIII, br. 3; XIV, br. 11 i 12; XV, br. 1, dalje Seton-Watson.

³ Iz emigracije I-IV, Zagreb 1919—1927, dalje Potočnjak.

⁴ Iz velikog doba. — Moj rad i doživljaji za vrijeme Svjetskog rata, Zagreb 1927, dalje Hinković.

⁵ U borbi za ujedinjenu narodnu državu. — Utisci i opažanja iz doba Svetskog rata i stvaranja naše države, Ljubljana—Beograd—Zagreb 1928, dalje Vošnjak.

⁶ V. o tome M. P. Đorđević, Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914—1918, Beograd 1922, dalje Đorđević.

⁷ Zagreb 1927, dalje Stojanović.

⁸ Dr. Ante Mandić, Fragmenti za historiju ujedinjenja. — Povodom četrdesetgodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora, Zagreb 1956, dalje Mandić.

X. 1918 rekao, da je stvorio odbor i da je taj njegova tvorevina.⁹ Nekoliko godina kasnije, na raspravi o vladinoj deklaraciji u Narodnoj skupštini 7. VI. 1923 pohvalio se, da je pomogao da se Odbor stvori i da mu je otvorio vrata kod Saveznika.¹⁰ Prema drugoj tezi, Pašićeve tvrdnje bi bile netočne. Još je Steed odvratio Pašiću, da izvrće činjenice, i upozorio ga, da je s njegove strane neoprezno što to čini pred njim, koji je vrlo dobro upućen u osnivanje Odbora, a njegov predsjednik Ante Trumbić je u jednom predavanju, održanom u Zagrebu 10. VI. 1923, odgovarajući na Pašićevu izjavu u Skupštini, odlučno ustvrdio, da Odbor nije bio Pašićeva tvorevina, već »jedna samostalna organizacija, koja je nezavisno radila od početka do kraja u duhu svog programa«, i istakao: »Još na početku, dok smo bili u Rimu, naša je organizacija bila gotova prije nego li smo je formalno proveli, a da najveći dio nas nije poznao g. Pašića niti njegove misli.«¹¹

Od interesa je za historiju da se utvrdi, koliko ima istine u svakoj od tih teza, ne samo zato, da bi odgovorili na pitanje, kakvu je ulogu srpska vlada igrala u osnivanju Odbora, nego i da ispitamo, da li je i kakav utjecaj vršila na Odbor u počecima njegova rada, kako bi time bacili jasnije svjetlo na krize, kroz koje je Odbor kasnije prolazio, i na sukob, u koji je s Pašićem došao 1918. To nam je sada olakšano time, što je postala pristupačna građa iz arhiva Jugoslavenskog odbora, srpskog Ministarstva inostranih dela i Jovana M. Jovanovića.

I

Srpska je vlada već početkom Prvoga svjetskog rata bila primorana da se bavi problemom ratnih ciljeva Srbije i da pred sile Trojnog Sporazuma iznese svoje teritorijalne zahtjeve. Na to su je navodile same te sile, kad su poduzimale pokušaje da uvuku neutralne države (Italiju, Bugarsku i Rumunjsku) u rat i stavljale im u izgled neke teritorije Srbije ili teritorije na koje je ona polagala pravo. Već 30. VIII. 1914 zatražile su od nje da pristane na teritorijalne ustupke Bugarskoj, ako bi se ova obavezala da će svim svojim snagama stati u obranu Srbije protiv eventualnog napada Turske i Rumunjske.

Srpska je vlada morala prema tim zahtjevima zauzeti stav. Ona nije bila spremna na ustupke Bugarskoj u Makedoniji, koje su Saveznici tražili, ali je bila svijesna da ih ne može potpuno ni odbiti. Stoga je u odgovoru, koji je dala 1. IX., izjavila da je voljna odstupiti Bugarskoj dio svog teritorija uz uvjet, da joj Saveznici omoguće da dobije »srpsko-hrvatske teritorije s pripadajućom morskom obalom.«¹² Tom prilikom vlada nije iznijela pred Saveznike precizan program svojih teritorijalnih zahtjeva. Smatrala je da još nije došao povoljan trenutak, ali je vidjela da to pitanje ipak mora što prije raščistiti kako je događaji ne bi zatekli nespremnu.

⁹ Steedova bilješka o razgovoru s Pašićem, Arhiv Jugoslavenskog odbora; Paulová, str. 503.

¹⁰ Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS 1923/4, I, str. 396.

¹¹ Dvije politike. Pašić—Trumbić o ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1923.

¹² Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus, II, 6/I, str. 155-156, dalje I. B.

Radikali, koji su tada bili na vlasti, nisu dotad temeljitije raspravljali o jednom širem nacionalnom programu svoje vanjske politike. Ipak, iz njihovih se poteza moglo nazrijeti, da rade na etapnom ostvarivanju srpskih nacionalnih ideala i na stvaranju velike srpske države, tako snažne, da bi se mogla uspješno odupirati Austro-Ugarskoj, koja je opasno ugrožavala slobodu i sam opstanak Srbije. Postavili su pitanje Bosne i Hercegovine i borili se za priključenje Makedonije, preko koje su željeli učvrstiti Srbiju kao najjaču balkansku silu, vodili su pregovore o ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom i nastojali da dobiju i sjevernu Albaniju, osiguravajući preko nje Srbiji izlaz na more.¹³

Radikalna vlada Nikole Pašića nije očekivala da će rat s Austro-Ugarskom izbiti tako brzo. Ona je željela da to bude nešto kasnije, kako bi mogla učvrstiti svoju vlast u osvojenoj Makedoniji, a u srpskim zemljama Austro-Ugarske pripremiti teren za ujedinjenje i tek onda, kada sazrije kriza između Trojnog Sporazuma i Trojnog Saveza, da postavi otvoreno pitanje oslobođenja cijelog srpskog naroda i priključenja srpskih krajeva Austro-Ugarske Srbiji.¹⁴ Na tom se polju radilo posljednjih godina pred rat vrlo mnogo, često i bez njena znanja i učešća. Razvila se intenzivna propaganda i akcija u svim srpskim i hrvatskim, pa i slovenskim krajevima, pogotovu među omladinom, sa ciljem da se stvori snažan pokret za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca oko Srbije. Tu akciju doduše nije vodila radikalna stranka, ali joj ona nije bila nesklona. Možda joj se taj program činio u cjelini nerealnim ili teško ostvarivim, ali nikako protivnim po interese Srbije i srpstva, jer je suzbijao trijalističke tendencije stvaranja neke jugoslavenske države u okviru Monarhije oko Hrvatske i Zagreba kao centra, koje su se javljale kod nekih hrvatskih i slovenskih stranaka (Starčevićeve stranke prava i Slovenske ljudske stranke) i isticao Srbiju kao Pijemont svih Južnih Slavena.

Kada je buknuo rat, vlada Nikole Pašića nije htjela propustiti priliku koja joj se pružila, da pred Saveznike postavi srpsko pitanje u svoj njegovoj zamašnosti. U Ministarstvu inostranih dela počelo se raditi na pripremanju propagandističke akcije u tom cilju. Pala je ideja da se izda jedna poveća rasprava, u kojoj bi se dokazalo, — kako to stoji u zabilješci pomoćnika ministarstva vanjskih poslova Jovana M. Jovanovića od 29. kolovoza 1914 —: »1) da je na Balkanu potrebna jedna jaka centralna država radi očuvanja budućega mira na Balkanu i u Evropi, 2) da ta država treba da bude Srbija sa Bosnom, Hercegovinom, Vojvodinom, Dalmacijom, Hrvatskom, Istrijom i Slovenačkom, 3) da će ta država čuvati ravnotežu u Jadranskom moru, pa dakle i u Sredozemnom, 4) da Bugarska može ući u zajednicu sa tom državom na osnovi federalističkoj ili drugoj sličnoj.« Crna Gora se nije spominjala iz obzira prema kralju Nikoli, s kojim su pregovori o ujedinjenju došli na mrtvu točku.¹⁵

Osnovno u tom programu bilo je ujedinjenje svih srpskih, hrvatskih i slovenskih zemalja Austro-Ugarske sa Srbijom u jednu državu. Bugarskoj se

¹³ V. Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd 1958, dalje Čubrilović, str. 447—450.

¹⁴ Govor N. Pašića u Narodnoj skupštini 7. VI. 1923. (Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, 1923/24 I, str. 396.)

¹⁵ Arhiv Jovana M. Jovanovića u Državnom arhivu FNRJ u Beogradu, dalje Arhiv J.M.J.

otvarala mogućnost da se s tom velikom Srbijom poveže na federativnoj osnovi, ali ta je ideja bila brzo napuštena. Vladi je bilo jasno, da Bugarska ne bi na to pristala bez velikih kompenzacija u Makedoniji, a što je glavno, u jednoj državi, u kojoj bi ma i u formi federacije ili konfederacije bili Bugari, srbijanska buržoazija ne bi mogla igrati onu ulogu, koju joj je davao Pašić u jednoj srpsko-hrvatsko-slovenskoj državi, gdje bi Srbi bili u većini.

Već nekoliko tjedana poslije toga, kada je srpski poslanik u Parizu Milenko Vesnić upozoravao vladu na potrebu da na vrijeme pristupi pripremanju historijskog i statističkog materijala »za onaj presudan trenutak, kad će imati da se rešava definitivno na diplomatskom polju sudba našeg plemena,«¹⁶ Pašić je 13. rujna dao instrukcije pomoćniku ministra vanjskih poslova Jovanu M. Jovanoviću da otpočne pripremati materijal za jednu promemoriju, i označio krajeve za koje treba prikupiti materijal. Bugarsku nije spomenuo.¹⁷

Na osnovu pripremljenog materijala, Pašić je 21. rujna obavijestio srpske poslanike na strani o srpskim pretenzijama, kako bi se znali upravljati u razgovorima o teritorijalnim zahtjevima ostalih država, ako se o njima povede riječ. »Ako ispadne rat kao što očekujemo,« kaže se u tim instrukcijama, »i ako Austro-Ugarska bude konačno pobeđena, onda mi pretendiramo na sledeće zemlje i granice: na Banat u granicama u kojima srpski živalj živi u većini, ali sa strategiskom granicom na istoku prema Rumuniji. Držimo da granica na istoku treba da pođe od Dunava poviše Oršave, pa planinskim lancem, ostavljajući Lugoš, Lipe i Arad Rumuniji, obuhvatajući Temišvar do Moriša pa ovom rekomb do njenog utoka u Tisu, pa Tisom do njenog utoka u Dunav, a otuda Dunavom do tačke poviše Oršave, odakle je počela granica. To je veći deo stare srpske Vojvodine, sa vojničkom granicom prema Dunavu. A od utoka Moriša granična linija bi išla na zapad, obuhvatajući Suboticu, Baju do Dunava, a otuda pravom linijom, ostavljajući Baranju Srbiji do utoka rečice Rine u Dravu, a odatle Murom do Lajbnica i onda zgodnom vododelnicom da obuhvati Kranjsku i spusti se u Istriju, koju bi mogli podeliti sa Italijom, ako bi ova ušla sad odmah u akciju.«¹⁸

To je bila koncepcija jedne velike države, koja bi dominirala Balkanom i uspešno se odupirala kako nadiranju Nijemaca, tako i Talijana na Balkan. Srpska je diplomacija nastojala uvjeriti francusku i britansku vladu, da bi takva država bila dovoljno jaka da bi se mogla razvijati kao nezavisna zemlja, i da bi mogla predstavljati isto tako dovoljnu snagu protiv Nijemaca na Balkanu, kao što to predstavlja Francuska na zapadu, Engleska na moru i Rusija na sjeveroistoku. Već tada je srpska vlada isticala potrebu rušenja Austro-Ugarske. Srpski poslanici Milenko Vesnić (u Parizu) i Mateja Bošković (u Londonu) isticali su u svojim razgovorima, da je u interesu Saveznika da se Austro-Ugarska raspadne na nacionalne države. Pašić je davao instrukcije srpskim poslanicima u Parizu, Londonu i Petrogradu, da prikazuju rješenje austro-ugarskog problema » u svetlosti naših interesa«. U telegramu Boškoviću objašnjavao je 22. rujna, da je u interesu za stabilnost novog stanja na Balkanu

¹⁶ Vesnić Pašiću 12. IX. 1915. (Arhiv J.M.J.)

¹⁷ Arhiv J.M.J.

¹⁸ Arhiv J.M.J.; I. B. II, 6/I, str. 274, dok. 351.

i za evropski mir da se stvori »jedna nacionalna država, geografski dovoljno velika, etnografski jedna, politički jaka, ekonomski nezavisna, da bi mogla sama stalno živeti i razvijati se, uvek u skladu s evropskom kulturom i progresom.« Takva bi država bila politički i ekonomski snažna, da bi mogla odolijevati »suprotnim strujama, koje će i posle današnjega rata postojati i, prirodno je, delovati da se novostvoreno stanje sruši«, i da ne bi nikada bila »oruđe u tuđim rukama, niti raditi za tuđ račun«. Pašić je tvrdio, da se na Balkan više ne može primjenjivati načelo ravnoteže. »Ravnoteža nije moguća, jer su narodnosti na Balkanu brojno nejednake. Bugara danas na pr. 5,000.000, Srbo-Hrvata sa Slovencima 12,000.000.« On je zaključio u svojim instrukcijama: »Ujedinjene u jednu državu sve zemlje (!) u kojima žive Srbi, Hrvati i Slovenci, sa površinom od 200.000 km² s oko 12,000.000 jednoplemenoga naroda i dobrom morskom obalom, mogle bi za relativno kratko vreme najbolje odgovoriti novim potrebama evropskog mira i biti u punom skladu sa namerama Engleske.«¹⁹

II

U Pašićevim instrukcijama srpskim poslanicima od 21. rujna predviđa se podjela Istre između Srbije i Italije. Srpska je vlada htjela odmah na početku odrediti maksimum koncesija, na koje je bila spremna pristati da bi se Italija navela na intervenciju, na čemu su tada radile sile Trojnog Sporazuma. Ona je gajila veliko nepovjerenje prema talijanskoj politici na Balkanu još od Balkanskih ratova, kada se talijanska vlada tako odlučno usprotivila srpskom izlasku na more preko Albanije i kada je tako uporno nastojala da se osnuje što je moguće veća Albanija. To se nepovjerenje još povećalo prvih mjeseci rata, kada je iz pisanja štampe i obavještenja svojih predstavnika na strani vidjela s koliko strahovanja talijanska vlada gleda na mogućnost većeg proširenja Srbije i njenog izlaska na Jadran i kada je saznala, da se talijanske pretenzije odnose ne samo na Istru, nego i na Dalmaciju. Nju su jako zabrinjavali pokušaji Saveznika da navedu Italiju na intervenciju protiv Austro-Ugarske i pogotovu držanje ruske vlade u tom pitanju. Stoga je Pašić preko srpskog poslanika u Petrogradu, Miroslava Spalajkovića, 3. listopada molio rusku vladu, »da ne daje Italiji obećanja na štetu Slovena«, i u strahu da bi se Italiji osim Trsta i Istre mogla obećati još i Dalmacija, upozoravao je, da Dalmacija želi da se priključi Srbiji i da će se ona radije izjasniti za Austro-Ugarsku, nego potpasti pod Italiju. ističući, da Italija može biti zadovoljna, ako dobije Trento, Trst i pola Istre s Pulom.²⁰

U otporu protiv talijanskih pretenzija, srpsku su vladu podržavali hrvatski politički emigranti iz Dalmacije, koji su uspjeli da pobjegnu u Italiju. Prva grupa tih emigranata prikupila se u Veneciji, među njima dva eminentna hrvatska političara iz Dalmacije. dr. Ante Trumbić i Frano Supilo. Alarmirani kampanjom, koja se u Italiji povelja za rat i »neoslobodene zemlje«, odlučili su da pošalju Supila u Francusku i Englesku, da obavijesti sile Trojnog Sporazuma o slavenskom karakteru krajeva, koje traže talijanski naciona-

¹⁹ Arhiv J.M.J.

²⁰ I. B. II, 6/I, str. 275; Arhiv J.M.J.

listi, ali kad je otpravnik poslova srpskog poslanstva u Rimu Ljubomir Mihajlović saznao od kipara Ivana Meštrovića da se ondje nalaze, pozvao ih je da dođu u Rim radi dogovora.²¹

Čim su Trumbić i Supilo stigli u Rim, održan je u srpskom poslanstvu sastanak, na kojem je sudjelovao i Meštrović, i tada je donijet zaključak, da se pred Saveznike postavi zahtjev za ujedinjenjem »cijeloga našega naroda troimenog«, ako nakon rata dođe do raspada Austro-Ugarske. Oni su se složili, da bi bilo opasno da jedan dio naroda dođe pod Italiju i da se oslobođenje vrši na etape. Po njihovu mišljenju, za one jugoslavenske zemlje, koje ne bi mogle da se oslobode, bilo bi bolje da ostanu pod Austro-Ugarskom, nego da pripadnu Italiji. Na sastanku je odlučeno da srpska vlada i hrvatski emigranti poduzmu korake protiv upada Garibaldinaca u Dalmaciju, koji se navodno pripremao, a ako se ondje iskrcaju, da se organizira narodni otpor protiv talijanske okupacije, ali bez suradnje s austrijskim vlastima.²²

U duhu tih zaključaka, Trumbić, Supilo i Meštrović imali su posjetiti ambasadore sila Trojnog Sporazuma u Rimu. Za prijem kod njih posredovao je Mihajlović, tako da su prvi koraci hrvatskih emigranata bili učinjeni uz pomoć srpske diplomacije.

Mihajlović je 30. rujna izvještavao Pašića: »U vremenu kad može doći do pregovora između sila Trojnog Sporazuma i Italije o teritorijalnoj naknadi na Jadranskom moru, smatrao sam da može biti korisna ovakva akcija nekolicine prvaka dalmatinskih.« O njihovim pak razgovorima javljao je ovo: »Supilo, Meštrović i Trumbić primljeni su kod sva tri ambasadora Trojnog Sporazuma. Njihova misija bila upozoriti Sile, nama prijateljski naklonjene, da sva Dalmacija naseljena srpskim elementom, čije težnje i ideal sjediniti se sa Srbijom. Ambasador francuski saslušao ih pažljivo i obećao dostaviti sve svojoj vladi. Savetnik francuske ambasade reče mi danas, da je izveštaj već poslan s mišljenjem, da Dalmacija pristaje ostati pre pod Austrijom, nego pripasti Italiji. Engleski ambasador interesirao se za pitanje odnosa između Srba i Hrvata, katolika i pravoslavnih, kao i za njihove težnje. Kako su naši Dalmatinci bili Hrvati i katolici učinili su jak utisak na engleskog ambasadora. Govorili su mu o velikoj srpskoj ideji. Engleski ambasador rekao, da će sve saopštiti svojoj vladi, a da se oni nemaju bojati od velikih pretenzija Italije, jer on ne veruje da će ona ići dalje od Trsta i jednog dela Istre. Ruski ambasador takođe rekao, da će odmah izvestiti svoju vladu o ovom razgovoru i umirio ih, da se nemaju čega bojati za Dalmaciju, već da će biti pitanje samo za Trst.«²³

Pašiću i srpskoj vladi je okupljanje hrvatskih emigranata u Italiji i njihova intervencija dobro došla, jer su oni podržavali srpske zahtjeve pred sila-

²¹ Paulová, o. c. str. 9—11; D. Šepić, Supilo u emigraciji, Jadranski zbornik I, str. 44—45.

²² D. Šepić, Trumbićev »Dnevnik«, Historijski pregled V, 1959, str. 167 — 168. Radilo se o talijanskim dobrovoljcima, koji su se prikupljali u Francuskoj pod vodstvom Garibaldijeva sina Pepina.

²³ O tome iscrpnije Trumbićev »Dnevnik«, o. c., str. 168—175, i Ivan Meštrović u članku »Uspomene na Frana Supila«, Hrvatska revija, Buenos Aires, prosinac 1957, str. 321—322.

ma Trojnog Sporazuma. Njihov stav u pogledu ujedinjenja Hrvata sa Srbijom bio je u skladu s interesima Srbije. Kao što je Supilo izvještavao Mihajlovića 30. rujna, oni su dokazivali da je narod u Dalmaciji »etnički jedan te isti narod sa svojom braćom u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji, koje mu zemlje prave njegovo prirodno zaleđe i sačinjavaju sa njegovim primorjem jednu etničku cjelinu«, da treba odstraniti opasnost da on bude otrgnut od »sunarodnjaka na Savi, Drini i Moravi, s kojima smo jedno i hoćemo da jedno budemo . . . pod predvodioćem državnog formatora južnog slavenstva, a to je današnja Srbija,« i da su pobijali mišljenje da Hrvati ne žele sa Srbima »pod jedan krov«. ²⁴

Ovakve ideje hrvatskih emigranata pružale su najljepše nade i obećavale, da će hrvatska politička emigracija voditi svoju propagandu i akciju u skladu sa srpskim državnim i nacionalnim težnjama. Srpska je vlada bila osobito zadovoljna, budući da se time parirala opasnost stvaranja jedne posebne katoličke hrvatsko-slovenske države, o kojoj se, kako je bila obaviještena, razmišljalo u savezničkim krugovima.

Mihajlović je naime 4. listopada javio da je Supilo u Rimu razgovarao s francuskim atašeuom za štampu publicistom Loiseauom, koji mu je govorio protiv ujedinjenja Hrvatske sa Srbijom, a u prilog stvaranja jedne nezavisne Hrvatske sa Slovenijom, Dalmacijom i dijelom Bosne. ²⁵ Mihajlović je tražio razjašnjenje kod savjetnika Francuske ambasade. Ovaj mu je rekao, da zaista postoji takva kombinacija. »Hrvatska bi imala biti autonomna oblast, a Srbija dobila bi izlazak na more do Gruža ili možda do Spljeta.« Savjetnik Francuske ambasade ga je uvjeravao, da bi se s ovakvim rješenjem složila Italija. »Savjetnik ambasade misli,« javljao je Mihajlović, »da bismo mi mogli docnije ostvariti potpuno ujedinjenje našeg naroda.« Mihajlović je tumačio savjetniku ambasade, da bi stvaranje hrvatsko-slovenske države bilo velika pogreška, da Dalmatinci ne će pristati na autonomiju, kad mogu dobiti potpunu slobodu, te »ako se srpsko pitanje sad ne reši, Evropa imaće potres za nekoliko godina.« ²⁶

Kad je Pašić primio taj telegram, dao je 5. listopada naređenje: Treba već otpočeti da se radi u smislu velikosrpskom i izneti naše gledište. ²⁷

Srpski vladini krugovi bili su odlučno protivni stvaranju neke posebne Hrvatske, s kojom bi Srbija bila nužno u borbi oko mješovitih krajeva, kao što je bila s Bugarskom. Takva bi država bila konkurent Srbiji i slabila bi njen položaj, a osim toga bi i spriječila potpuno ujedinjenje srpskog naroda i ostvarenje velikosrpske ideje. On je u toj kombinaciji gledao i odraz talijanskih planova na Balkanu. Iz jednog razgovora crnogorskog poslanika Lazara Mijuškovića s talijanskim poslanikom Nikolom Squittijem u listopadu 1914.

²⁴ Supilo Mihajloviću 30. IX. 1914. (D. Šepić, Iz korespondencije Frana Supila, Arhivski vjesnik, I, str. 252—254.)

²⁵ Arhiv J.M.J. O tome Trumbićev »Dnevnik«, o. c., str. 176—178.

²⁶ Mihajlović Pašiću 4. X. 1914. (Arhiv J.M.J.)

²⁷ Arhiv J.M.J.

saznao je, da bi Italija doduše pristala na ujedinjenje Srbije s Crnom Gorom, ali da misli da bi Hrvatska, Slovenija i Dalmacija imale biti autonomne pokrajine.²⁸

Tadašnje raspoloženje vladinih krugova može se nazrijeti iz razmjene mišljenja, koja se vršila između Ministarstva inostranih dela i srpskih kulturnih radnika oko sadržaja knjige o potrebi ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca iz Austro-Ugarske sa Srbijom, na kojoj se tada radilo. Iz Vrhovne komande u Valjevu javljeno je 17. rujna Ministarstvu, da Slobodan Jovanović, koji se tada nalazio u Presbirou Vrhovne komande, smatra, da bi u političkom dijelu te knjige trebalo »pokazati dosadašnjim odnosima prema Monarhiji koliko je bila štetna zajednica sa Monarhijom s jedne strane, a s druge pokazati kako bi svaka od tih pokrajina bila u nemogućnosti opstati kao nezavisna država.« Prema istom izvještaju, »Jovanović polaže na ovo, što je uveren da će Hrvati tražiti nezavisnu državu...«²⁹

Pomoćnik ministra vanjskih poslova J. M. Jovanović javljao je 4. listopada Slobodanu Jovanoviću na osnovu Pašićeva naloga: »Posao o kome sam pisao ranije počeo je; treba nam žuriti, jer se ozbiljnije već pretresa u nekim diplomatskim krugovima o autonomnoj Hrvatskoj, u koju bi ušle Hrvatska, Slovenačka i deo Dalmacije, pa možda i jedan deo Bosne. Ovaj projekt drag Italiji, koja već sada strahuje od srpske opasnosti; njemu naklonjeni neki Francuzi i neki Englezi iz današnjih interesa: uvući Italiju u rat protiv Austro-Ugarske. Naravno, sve je to još nesvršeno, ali može biti ozbiljna smetnja da se, ako Trojni Sporazum pobeđi, stvori jedna jugoslovenska država u kojoj stožer Srbija. Može se naći opet stari izgovor, neka bude sada Hrvatska autonomna, pa će se docnije izvršiti opšte ujedinjenje.« Dalje ga je izvještavao, da je radi te knjige već razgovorao s Jovanom Cvijićem, Aleksandrom Belićem, Jovanom Radonićem, Kostom Stojanovićem, Nikom Županićem, Ljubom Jovanovićem, Nikolom Stojanovićem i Bogdanom Popovićem, a da će još govoriti sa Stojanom Novakovićem, a da glavni od njih misle, da ono što je najvažnije — naime pokazati »da je nacionalni program Hrvata sasvim ostvarljiv u okviru naše nove države, koja treba da postane, i da se njima ne čini nepravda kad se uzimaju u sastav te buduće nove države« — treba da uradi Slobodan Jovanović, jer je on najbolji pravnik i jer Hinko Hinković i Nikola Stojanović to nisu u stanju uraditi, a ono što su uradili Supilo, Trumbić i Meštrović da nije dovoljno. »Njima nedostaje sprema za izradu onoga i za ono što će biti kao naš najjači argument.«³⁰

Dok su se tako u Srbiji vršila dogovaranja o osnovama buduće propagandne akcije, Supilo je radio u Francuskoj i Engleskoj. U razgovorima s francuskim, ruskim i britanskim državniciima i diplomatima on je odlučno zastupao misao ujedinjenja Hrvata i Slovenaca sa Srbijom u jednu državu i isticao naročito potrebu »da se istočna obala Jadranskog mora u Srbiji i sa Srbijom spasi našem narodu i slavenstvu.« U Bordeauxu mu je bio pri ruci Vesnić, koji ga je predstavio ruskom ambasadoru Aleksandru P. Izvoljskom, a zajedno s

²⁸ Zabilješka J. M. Jovanovića o razgovoru s Mijuškovićem, 25. X 1914. (Arhiv J. M. J.)

²⁹ Arhiv J. M. J.

³⁰ Arhiv J. M. J.

Izvoljskim preporučio i francuskom ministru vanjskih poslova Delcasséu, da pred njima iznese želje Hrvata i Slovenaca za ujedinjenjem sa Srbijom. U Londonu mu je pomogao Bošković, koji je pred njime zastupao ideje o ujedinjenju, koje su Supila pomalo zabrinjavale, ali je inače u prvo vrijeme bio prema njemu predusretljiv.³¹ Supilo je tada s povjerenjem gledao u srpsku vladu i Pašića, iako je već tada u razgovorima sa srpskim diplomatima i političarima primjećivao neka shvaćanja u gledanju na hrvatsko-srpske odnose, koja mu se nisu sviđala. On je bio pristaša ideje narodnog jedinstva Hrvata i Srba i priznavao je Srbiji vodeću ulogu u stvaranju zajedničke države. Vjerojatno je još uvijek mislio da bi među Južnim Slavenima u Austro-Ugarskoj Hrvati »kao depozitari državnopravnih ostavština« trebali da igraju vodeću ulogu »kao primi inter pares«, a izvan Monarhije da bi takva uloga pripadala Srbiji, ali — kao što je i pisao Pašiću 20. listopada — on se ipak slagao s time da Srbija, koja je, po njemu, posljednjih deset, a pogotovu posljednje tri godine, dokazala da je dorasla da izvrši misiju ujedinjenja Južnih Slavena, bude onaj »državotvorni faktor, koji će sabirati i slijevati južno slavenstvo.«³²

Trumbić i Meštrović su tada bili oprezniji od Supila i, kao što se vidi iz Trumbićeva »dnevnika«, nisu se slagali s njime, što je »a limine« odbio svaku misao o mogućnosti stvaranja jedne hrvatsko-slovenske države, o kojoj je govorio Loiseau. Trumbić naime nije bio siguran da li je srpska vlada spremna da se do kraja založi za ujedinjenje Hrvata i Slovenaca sa Srbijom i nisu li sile Trojnog sporazuma iz obzira prema Italiji neodstupno protivne jugoslavenskom ujedinjenju.³³ No, ni on ni Meštrović nisu u tom pogledu ništa pođuzimali i pružali su punu pomoć Supilu u njegovoj akciji.

Hrvatske, kao i slovenske emigrante, koji su se u sve većem broju prikupljali u Italiji, u to je vrijeme mučila glavna misao, kako sačuvati slavenske zemlje na istočnoj obali Jadrana od talijanskih presizanja. Za njih je to bila najveća briga i osnovno u njihovoj akciji. Ujedinjenje je imalo smisla samo ako se izvrši integralno; inače, bili su skloni da se pomire i s daljim ostankom hrvatskih i slovenskih zemalja pod Austro-Ugarskom. Srpska vlada i Pašić su, međutim, na to pitanje gledali drugim očima. I oni su doduše željeli ujedinjenje svih južnoslavenskih, ne samo srpskih zemalja Austro-Ugarske sa Srbijom, i to u maksimalnim granicama, ali su bili spremni da se pomire i s djelomičnim rješenjem, i s ostvarenjem »malog programa«, koji je obuhvaćao Bosnu-Hercegovinu, Dalmaciju, Srijem, Slavoniju i Vojvodinu. Taj se program uvijek držao u rezervi za slučaj da prilike ne dozvole ostvarenje velikog programa.

III

Uto su srpskoj vladi stigle vijesti, koje su je navele na misao da pođe dalje u svom radu na propagandi ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca iz Austro-Ugarske sa Srbijom. Poslanik Bošković je 6. listopada javio, da se u Londonu

³¹ O Supilovim razgovorima u Bordeauxu i Londonu vidjeti Šepić, Supilo u emigraciji I, str. 50—55.

³² Iz korespondencije F. Supila, o. c., dok. 4.

³³ Trumbićev »Dnevnik«, o. c., str. 177.

nalaze neki mađarski emisari, koji vode, navodno s Tiszinim znanjem, razgovore za slučaj da se Mađarska odvoji od Austrije. Oni su, prema tim vijestima, tražili, da Saveznici obećaju, da će u tom slučaju čuvati integritet mađarskih zemalja. Bošković je svojoj vijesti dodao: »Ovde je u ovdašnjim krugovima još uvek dobro raspoloženje za Italiju, pa i za Ugarsku, i bili bi gotovi na popuštanje na štetu Slovena, u pogledu Istrije i Dalmacije za Italiju, a u pogledu Fiume za Ugarsku«³⁴

Pročitavši taj telegram, Pašić je 25. listopada dao upute: »Treba što pre pohitati sa obrazovanjem odbora jugo-slovenskog u Londonu, u kome će biti zastupljena Dalmacija, Bosna-Hercegovina, Hrvatska, Slavonija, Slovenska, Banat sa Bačkom, Baranjom i Sremom, da brane jugoslovenske interese, da obaveštavaju javno mnjenje u Engleskoj i Evropi.«³⁵

Jesu li tim uputama prethodili neki dogovori s hrvatskim emigrantima Trumbićem, Supilom i Meštrovićem, kao što to spominje Meštrović u svojim uspomenu na Supila?³⁶ U dosad poznatoj arhivskoj građi nema nikakva traga nekim prethodnim dogovorima s hrvatskim emigrantima, niti nekom programu Odbora, koji bi oni bili izradili i poslali Pašiću. O tom programu ne govori Supilo u svojim pismima, niti Trumbić u svom »dnevniku«, a niti kasnije u polemici s Pašićem. Prema tome, dok se ne dođe do dokumenata, koji bi dokazali suprotno, moglo bi se zaključiti, da je Pašić dao inicijativu za osnivanje Odbora; ako je i pretjerao, kada je tvrdio Steedu, da je on Odbor stvorio, ipak je bio u pravu, kada je kasnije u Narodnoj skupštini izjavio, da je on pomagao osnivanje Odbora. Razumije se, da je okupljanje hrvatskih emigranata u Italiji i njihovo istupanje pred Saveznicima u prilog ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca iz Austro-Ugarske sa Srbijom dalo Pašiću osnovu da dođe na tu ideju i da je smatra ostvarivom. U tome je našao podstreka i u razgovorima sa srpskim narodnim zastupnikom iz Bosne drom Nikolom Stojanovićem, koji se kao dobrovoljac nalazio u srpskoj vojsci. On mu je ispričao, da je još u siječnju 1913 bila u Splitu održana uža konferencija hrvatskih i srpskih političara iz Dalmacije i Bosne, na kojoj je bilo odlučeno, da za slučaj da Austro-Ugarska zarati, što veći broj hrvatskih i srpskih predstavnika ode u inozemstvo i »povede političku akciju za oslobođenje i ujedinjenje svih Južnih Slovena.«³⁷

³⁴ Arhiv J. M. J.

³⁵ Arhiv J. M. J.

³⁶ »Izradili smo program, u kome je Frano najviše sudjelovao. Program smo preko srpskog poslanstva u Rimu dostavili Pašiću. On se je načelno složio s njime, samo je savjetovao, da se ne zove »Jugoslovenski odbor« i da se ne govori o »jugoslovenskom narodu.« (Meštrović, Uspomene na F. Supila, o. c., str. 323.) Paulová (o. c., str. 22) piše: »U samom Rimu u prosincu 1914. i siječnju 1915. g. vladao je još kaos, mješavina najrazličnijih ideja i ljudi. Pored političara bijahu tu mnogobrojni jugoslavenski trgovci, advokati i čitave porodice, koje je rat zatekao u Italiji i koji su svi zajedno činili dosta veliku koloniju. Održalo se nekoliko sastanaka, koji bijahu u cijelosti bez većeg značenja. Jugoslavenski odbor (koliko pod njim razumijemo političare, koji su ga kasnije i formalno stvorili) ima u to doba obilježje kolonije. Ali već prvih mjeseci rodile se među emigrantima ideje (spontano i nezavisno kod više njih najednom), na kojima je kasnije izgrađen Jugoslavenski odbor.«

³⁷ Stojanović, strana 9.

Prema Pašićevim instrukcijama, u Ministarstvu inostranih dela počelo se odmah raditi na programu, koji bi imao poslužiti kao nacrt za pregovore s hrvatskim emigrantima u Italiji. Na pregovore su imali da otputuju Nikola Stojanović i srpski zastupnik iz Hercegovine Dušan Vasiljević, koji je preko Švicarske došao u Srbiju. Uoči njihova odlaska održan je 27. listopada poseban sastanak, na kojem su, osim predsjednika Pašića i njegovog pomoćnika J. M. Jovanovića, sudjelovali još i predsjednik »Slovenskog Juga« dr. Boža Marković i dr. N. Stojanović i Dušan Vasiljević. Na tom je sastanku utvrđen cilj komiteta: stvaranje jedinstvene jugoslavenske, eventualno samo srpsko-hrvatske države, s tim da se bez posebne organizacije, dakle bez autonomija ili federativnih jedinica, čuvaju nacionalne osobine svakog »plemena«. Dalje je odlučeno, da se Hrvatima mogu dati ustupci, ali samo takvi, da ne kvare jedinstvo države i ne otežavaju »kristalisanje jedinstvene nacije«, kao na pr. da se u nazivu države spomene Hrvatska i da se kralj okruni hrvatskom krunom, da se u amblemima izrazi historijska individualnost Hrvatske, da se osigura vjerska ravnopravnost, ravnopravnost pisama i potpuna građanska ravnopravnost. »U krajnjem slučaju mogu se povesti pregovori o posebnom pokrajinskom saboru hrvatskom«. Slični ustupci predviđaju se i za Slovence s posebnom garancijom za njihov jezik.

U tom se programu govori i o ustavu nove države, koji bi donijela velika narodna skupština. Do donošenja ustava ostalo bi na snazi dotadašnje zakonodavstvo i dotadašnji poredak — dakako, ukoliko nije u opreci sa ciljem jedinstvene države.

Prema zaključcima donijetim na tom sastanku, u komitet, koji se imao osnovati, ušli bi ljudi, koji su uvjereni u potrebu ovakve jedinstvene države i koji su spremni da se bore za njeno ostvarenje. Predsjednik Komiteta ne mora biti Srbin. Članove Komiteta iz Hrvatske i Slovenije ostavlja se da izaberu Trumbić, Supilo i Hinković. Svim članovima tog Komiteta garantira se pristojno izdržavanje čak i u slučaju neuspjeha cijele akcije. Komitet bi bio u vezi s vladom preko srpskih poslanika, ali bi inače bio slobodan »u svojoj unutrašnjoj akciji«, te bi prema javnosti nastupao kao »nezavisno i samostalno telo, koje vrši propagandu u napred istaknutom cilju.«³⁸

Kao što kaže sam N. Stojanović, ti su zaključci redigirani na osnovu Pašićevih instrukcija, pa se može reći da odgovaraju njegovim mislima u to vrijeme. Država, na kojoj se imalo raditi zajedno s hrvatskim emigrantima, trebala se razviti iz Srbije i predstavljati zapravo njeno proširenje s konačnom težnjom, da se Hrvati pretope u jedan narod sa Srbima.³⁹ Stoga su se predviđali samo neki formalni ustupci Hrvatima, koji ne bi kvarili proces tog slijevanja. Ujedinjenje Slovenaca je u to vrijeme dolazilo tek u drugi plan, jer su Slovenci govorili drugim jezikom i u Srbiji nisu bili smatrani istim narodom sa Srbima, kao što su to bili Hrvati, a osim toga nije se tada ni znalo kako će se orijentirati njihove političke stranke, pogotovu najjača, klerikalna stranka. U Hrvatskoj je međutim Hrvatsko-srpska koalicija držala većinu u Saboru

³⁸ Kopija u arhivu J. M. J.; Stojanović, o. c. str. 10—11.

³⁹ O Pašićevim koncepcijama vidjeti Paulová, o. c., str. 26—33; Vaso Bogdanov, O životu i radu Frana Supila (Frano Supilo, Politika u Hrvatskoj, Zagreb, 1953), str. 39—44, i Čubrilović, o. c., str. 451—467.

i u srpskim vladinim krugovima se na nju gledalo sa simpatijama, u uvjerenju da će ona, usprkos lojalnom držanju prema Austro-Ugarskoj, u duši uvijek biti za ujedinjenje Hrvatske sa Srbijom zbog odlučne uloge koju su u njoj igrali Srbi.

Što se tiče odbora, koji je bio zasnovan na tom sastanku, njegova je uloga imala biti u prvom redu informativna i propagandistička. Odbor je prema vanjskom svijetu imao da bude potpuno nezavisan i da nastupa u ime Srba, Hrvata i Slovenaca iz Austro-Ugarske, ali je ustvari imao da djeluje u skladu i sporazumu sa srpskom vladom, a i da bude o njoj ovisan. U njega bi imali ući ljudi, koji se slažu s koncepcijom nove države kako je zamišlja srpska vlada, dakle oni, koji se slažu da se na oslobođene jugoslavenske krajeve protagne državna vlast Kraljevine Srbije s dinastijom Karađorđevića na čelu. Inicijativa za osnivanje tog odbora imala je za cilj, da se južnoslavenski krajevi Austro-Ugarske priključe Srbiji. Rad na ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom nije ulazio u zadatak tog odbora, »pošto«, kao što se kaže u zaključcima, »već sa Crnom Gorom tek u pregovori o realnoj uniji«, čime je osigurano »jedinstvo srpskog plemena«. Odbor je bio zamišljen kao organ srpske vlade »sui generis«, a ne kao predstavničko tijelo Južnih Slavena iz Austro-Ugarske.

IV

Pašić u to vrijeme nije imao razloga da sumnja da će se hrvatski emigranti zadovoljiti s takvim karakterom Odbora. Sva obavještenja o izjavama i radu njihovih prvaka govorila su o njihovu srbofilstvu i njihovoj iskrenoj želji da djeluju u potpunoj suglasnosti sa srpskom vladom. Srpski su poslanici bili puni hvale za Supilov nastup u Bordeauxu i Londonu. Vesnić je 17. studenog pisao Pašiću: »Kao ovde tako i u Londonu ovaj otmeni patriota morao je učiniti vrlo dobar utisak, i ma da sam još nije zadovoljan rezultatima dosadašnjim, ja sam uveren, da je njegovo dosadašnje dejstvo bilo vrlo korisno, te da će seme koje on seje među našim današnjim, prema slovenstvu još nepoverljivim saveznicima, na kraju morati uroditi dobrim plodom.« Vesnić je dalje izvještavao, da je Supilova zadaća bila »da obavesti ne samo službene krugove (u Francuskoj i Engleskoj), već naročito predstavnike javnog mnjenja u obim zemljama, a tako isto razne političare o raspoloženju svojih zemljaka i sunarodnika s obzirom na njihovu političku narodnu budućnost« i da će obavještenja koja Supilo daje ruskom ambasadoru Izvoljskom, zagrijanom za »ideju nove jake slovenske države sa Srbijom na čelu«, biti od velike koristi, »ovo tim pre što on nije ni pravoslavni ni Srbin, ili što je isto, što ga za takvoga niko ne uzima.«⁴⁰

Izvoljski se zaista zainteresirao pa i zagrijao za ideje, koje mu je izlagao Supilo, tako da je od njega zatražio da napiše jedan memorandum za rusku vladu. Supilo je izradio memorandum, i prije nego što je redigirao konačni tekst, pročitao ga je Vesniću, koji ga je dao u Poslanstvu prevesti na francuski. Vesnić je pozdravio Supilovu akciju, jer mu je bila od pomoći u njegovu

⁴⁰ Arhiv J. M. J.

diplomatskom radu na propagiranju srpskih težnji. »Svakako je vrlo dobro što su gg. Supilo i njegovi drugovi otpočeli njegovu akciju, koju treba pripremati, te je razvijati življe kad za to dođe podesan trenutak,« javljao je Veznić. »Nju treba podržavati, ali vrlo oprezno, ne kompromitujući je.«⁴¹

U svom memorandumu za Izvoljskog od 12. studenog, Supilo je dokazivao, da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod, istina s raznim nacionalnim imenima, no da »nije glavno kako će se ovaj narod zvati, nego je glavno da živi, da bude slobodan, ujedinjen i da napreduje.« Priznavao je, da kod njih postoje stranke koje su protiv nacionalnog jedinstva, ali je tvrdio, da one vuku tradicije iz prošlosti, da se služe vjerom i da nalaze zaštitu u austro-ugarskoj politici, te da će njihov utjecaj oslabiti »čim prestane takva politika, jer je omladina sva za misao narodnog jedinstva«. Zaključivao je, da »formacija jedne velike slavenske države od Timoka do Jadranskog mora odgovara posvema raspoloženju preogromne većine naroda.« Takva se država može stvoriti jedino uz pomoć Rusije, tvrdio je Supilo, a pod »državotvornim prvenstvom Srbije«, koja je po njemu »osobito zadnjih godina dala garancije, da je zrela i dorasla za zadaću ovakvog političkog formatora«. Supilo je savjetovao, da se u određivanju imena države ne pre nagljuje, ali ako se u tom pogledu ne bi postigao sporazum, onda treba da Rusija odluči »o imenu države i naroda«. Zadatak te nove države bio bi, da bude bedem protiv novog njemačkog »Drang nach Osten«. Kako ta opasnost prijeti i Talijanima, to bi se i Italija morala naći rame uz rame s Južnim Slavenima. Međutim, u tome postoje teškoće, jer Italija gaji neopravdane težnje na istočne obale Jadranskog mora. Ako u tome uspije, za Južne Slavene bi Italija onda predstavljala veću opasnost od Austrije. Supilo je pledirao za sporazum između Talijana i Južnih Slavena na bazi poštovanja načela narodnosti, te ustao protiv toga da se Italiji ustupaju slavenski krajevi, kao što je Istra s otocima, jer bi se time kočio proces »narodnog i državnog slijevanja«. Glavnu nadu u cijelom memorandumu Supilo je polagao u Rusiju, od koje je očekivao da će se odlučno zauzeti za oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slavena.

U pogledu teritorija, koje je tražio za buduću južnoslavensku državu, Supilo je spomenuo južnu i istočnu Korušku, južnu Štajersku, Austrijsko primorje (Goricu, Gradišku, Trst i Istru), Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Slavoniju s Rijekom, Južnu Ugarsku, Crnu Goru i Srbiju. Supilo je tvrdio da na tom teritoriju živi 12,700.000 Slavena »jedne krvi i jednog jezika« i 1,300.000 Neslavena, da Srba ima oko 7,000.000, Hrvata 3,400.000, a Slovenaca 1,400.000, a osim toga, da u Bosni i Hercegovini ima 700,000 muslimana »iste rase i istog jezika«. (U prijevodu na francuski, načinjenom u srpskom poslanstvu, rečeno je »srpskih muslimana«.)⁴²

⁴¹ Arhiv J. M. J.

⁴² Arhiv Jugoslavenskog odbora u Arhivu Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, dalje Arhiv J. O. Prijevod na njemački Supilovih memoranduma u knjizi »Iswolski im Weltkrieg« od Friedricha Stieve, Berlin 1926, dalje Stieve, dok. 242, str. 136—142; prijevod na francuski, predan Izvoljskom, nalazi se u arhivu J. M. J. Hrvatski prijevod je prvi put objavio J. Horvat u »Obzoru« (1925, br. 141—145).

Supilo je u posebnim promemorijama obradio za Izvoljskog pitanje Talijana u južnoslavenskim krajevima Austro-Ugarske, tražeći za Jugoslaviju cijelu istočnu obalu Jadrana osim Trsta, za koji je predviđao status hanzeatskih gradova, i pitanje izlaska Mađarske na more, te memorandum o ekonomskoj snazi buduće jugoslavenske države.⁴³

Srpska je vlada primila kopije svih tih Supilovih memoranduma, koji su rađeni u savjetovanju sa Srpskim poslanstvom u Francuskoj i usklađeni s težnjama i shvaćanjima srpske vlade. Međutim, ona nije bila upoznata s referatima, koje je za Izvoljskog napisao ruski generalni konzul u Marseilleu Aleksandar Salviati, Supilov prijatelj. A u tim referatima dolazi jasnije do izražaja Supilovo mišljenje, jer ih je Salviati pisao u suradnji s njime. Supilo je tvrdio, da mu ih je uglavnom on i sastavio.⁴⁴ Iz njih se naime vidi, da Supilo u svojim memorandumima nije rekao do kraja svoju misao u pogledu jugoslavenskog ujedinjenja i odnosa Hrvata sa Srbima. I u tim referatima se doduše govori o Srbiji kao Pijemontu Južnih Slavena, ali se također ističe, da Hrvati žele u novoj državi imati jasno određeno mjesto i igrati ulogu koja im pripada, pa se čak izražava misao da bi Zagreb trebao da bude glavni grad te države. Dalje se kaže, da postoji opasnost da bi Srbija mogla nametnuti novoj državi svoje ime, te se skreće pažnja, da Hrvati i Slovenci, koji su brojčano jaki i na visokom kulturnom nivou, ne bi mogli na to pristati, te predlaže da se nađe ime, koje bi moglo sve zadovoljiti. Ukazuje se na teškoće, koje u novoj državi mogu iskrsnuti zbog otpora visokog klera i problema vjere, te kao rješenje predlaže staroslavensku službu božju. U referatu se govori i o strankama u jugoslavenskim zemljama Austro-Ugarske i dokazuje, da su sve stranke (osim bosansko-muslimanske, Dimovićeve, frankovačke i slovenske klerikalne) za hrvatsko-srpsko ujedinjenje i da u tom pogledu prednjači napredna omladina.⁴⁵

Iz tih se referata vidi, da Supilo nije bio toliko siguran u ispravnost politike srpske vlade prema ujedinjenju kao što je to inače javno pokazivao pred strancima i srpskim diplomatima i državicima i da je želio da hrvatski narod igra u novoj državi mnogo veću ulogu nego što su to željeli srpski službeni krugovi i Pašić. No, on to pitanje nije postavljao otvoreno, iz bojazni da bi srpska vlada mogla ohladiti prema ideji ujedinjenja Južnih Slavena i da se tada ne bi zauzimala odlučno za obranu hrvatskih i slovenskih zemalja na Jadranu.

Kao Supilo, tako je i Trumbić u to vrijeme, i to u još većoj mjeri, počeo gajiti rezerve prema koncepcijama srpske vlade o ujedinjenju. Razgovori, koje je vodio sa srpskim diplomatima i javnim radnicima u Rimu, duboko su ga zabrinjavali. Stoga je želio da pođe u Niš i ondje izvidi, kako je daleko srpska vlada voljna da pođe u svom zalaganju za ujedinjenje i kako ga ona zamišlja. No kad je već trebao da krene na put, stigao je telegram, da ne putuje, jer u Rim dolaze N. Stojanović i D. Vasiljević.

⁴³ Stieve, o. c., str. 142—149.

⁴⁴ Supilo Trumbiću 15. XI. 1914. (Iz korespondencije F. Supila, o. c., dok. 8.)

⁴⁵ Stieve, o. c., str. 149—158.

Trumbić je pričekao i Stojanović mu je po svom dolasku u Rim objasnio, da Pašić nije želio da on dođe u Niš, kako se ne bi stekao utisak da hrvatski emigranti rade po uputama srpske vlade, što bi moglo škoditi jugoslavenskoj akciji u Evropi. Povodom Stojanovićeve i Vasiljevićeve dolaska, održan je u Poslanstvu sastanak, na kojem su sudjelovali Mihajlović, Stojanović, Vasiljević, dr. J. Gazzari i Trumbić. Na sastanku se raspravljalo o pitanju organizacije jugoslavenskih emigranta iz Austro-Ugarske. Poslije duže diskusije donesen je zaključak, da se još ne priđe osnivanju odbora jugoslavenskih irendentista iz Austro-Ugarske, već najprije samo njihovu okupljanju, a kako se u emigraciji nalaze samo politički predstavnici iz Dalmacije i Bosne i Hercegovine, da se nastoje iz zemlje dobiti i predstavnici iz Hrvatske, Slovenije i Istre. Organizacija emigranata, dok se još nalaze u Italiji, imala bi raditi isprva samo privatno, bez ikakve etikete, a tek kasnije, »kada događaji dozriju i dozrije likvidacija Austro-Ugarske«, prišlo bi se formalnom konstituiranju »komiteta južnoslovenskih zemalja podložnih Austro-Ugarskoj«. Ta bi organizacija radila u sporazumu sa Srbijom, ali ne u njeno ime, a kad sa svojim programom izađe pred javnost, radila bi »bez obzira na Kraljevinu Srbiju i Crnu Goru« i zahtijevala oslobođenje Južnih Slavena Austro-Ugarske »bez obzira na Srbiju«. Na taj bi način mogli slobodnije istupati, ne vezujući ničim srpsku vladu. Sjedište organizacije bio bi London ili Bordeaux.⁴⁶

Do odlaganja s formalnim osnivanjem Odbora došlo je na želju Trumbića, koji se kolebao zbog sumnji što su ga mučile. Po njemu, osnivanje Odbora zavisilo je od budućeg držanja Italije. »Ja tada nisam htio podnipošto pristati na organizaciju »Jugoslovenskog odbora«, zapisao je Trumbić u svom »dnevniku«, »naročito s ovoga najvažnijega razloga, što se Italija još nije bila opredjelila. O njezinom opredjeljenju definitivnom zavisila je, po mojem shvaćanju, i naša glavna orijentacija. Tako je ostalo za sada kod ovoga dogovora, kao kod neke privatne organizacije.«⁴⁷

Trumbić nije bio zadovoljan objašnjenjima o pogledima srpske vlade, koja je primio od Stojanovića i Vasiljevića, i želio je da razgovara s Pašićem prije nego što zajedno s ostalim emigrantima otputuje u Francusku i Englesku. Htio je »da se stane na čisto gledište i utvrdi jedinstveno shvaćanje«, kao što je pisao Supilu 13. studenog. »Vidim da ćemo imati mnogo više okapanja da se naši ideali ostvare, nego što sam prije mislio i što se tiče same Dalmacije,« tumačio je Supilu u istom pismu, ukazujući mu na kampanju za Dalmaciju, koja se vodila u Italiji, i na opasnost da Rusija tretira to pitanje kao nevažan detalj. »Ako smo mi detalj, što će onda biti«, pitao se Trumbić. »Onda bi se Srbija mogla da nagodi lako s Italijom, ali onda Srbija bila bi još manje slavenska, nego li je Bugarska.« Trumbić se plašio da bi srpska vlada mogla biti popustljiva u pogledu integralnog programa ujedinjenja i zadovoljiti se samo ujedinjenjem nekih jugoslavenskih, uglavnom srpskih, teritorija Austro-Ugarske sa Srbijom.⁴⁸

⁴⁶ Trumbić Supilu 9. XI. 1914. (Iz korespondencije F. Supila, o. c., dok. 6.)

⁴⁷ Trumbićev »Dnevnik«, o. c., str. 182.

⁴⁸ Iz korespondencije F. Supila, o. c., dok. 7, str. 268—269.

Mihajlović je odmah obavijestio Pašića o zaključcima hrvatskih i srpskih emigranata. Javljao mu je, da »organizacija u prvo vreme mora biti tajna i van Italije, verovatno u Francuskoj«, ali da će prije toga raditi u Italiji da prikupi pouzdane ljude, koji će doći iz Austrije radi prvih dogovora, i molio, da se Poslanstvu stave na raspolaganje za to potrebna materijalna sredstva.⁴⁹ Pašić je odmah naredio, da mu se doznači 30.000 dinara. S tim novcem je Poslanstvo imalo da financira akcije organizacije jugoslavenskih emigranata.⁵⁰

Odmah se počelo raditi na pokretanju propagande preko jednog periodičnog časopisa i na objavljivanju knjige o primorskim krajevima, pogotovu Dalmaciji, za koju se u Italiji vodila sve intenzivnija propaganda, kao što je Stojanović izvještavao J. M. Jovanovića 20. studenog. Zbog te propagande sve se više uviđalo, da je ipak potrebno početi s radom ranije nego što se isprva mislilo. Stojanović je molio Jovanovića, da se pošalje k njima prof. Pavle Popović kao poznavalac Dalmacije i da im se dostave knjige o zapadnim krajevima, jer nije sigurno da će se moći pribaviti iz Austro-Ugarske.⁵¹

Radi dogovora o radu, Poslanstvo je pozvalo Supila da dođe u Italiju. Na sastanak sa Supilom pošli su Trumbić i Stojanović. Sastali su se u Firenzi 22. studenog. Diskusije su trajale tri dana, do 25. studenog, i na kraju je postignut sporazum o programu odbora. Nije poznato kako su tekle diskusije, ali po zaključcima, do kojih se došlo, čini se, da se Trumbić i Supilo nisu potpuno složili s Pašićevim prijedlozima o uređenju buduće države i o karakteru Odbora. Prema donijetim zaključcima, Odbor je imao zadatak ne samo da pomaže ostvarenje jedinstvene jugoslavenske, eventualno samo srpsko-hrvatske države, nego i da izradi prijedloge za organizaciju buduće zajedničke države, koje bi predao srpskoj vladi, kad za to dođe vrijeme. Sjedište Odbora bilo bi u Londonu, sredstva bi se prikupljala iz dobrovoljnih priloga, pravac rada davalo bi predsjedništvo Odbora, kome treba da se pokorava Odbor i svi članovi emigracije. Odborske sjednice bi se održavale na poziv predsjedništva ili na zahtjev trećine odbornika s unaprijed utvrđenim dnevnim redom. Svi članovi Odbora imali bi pravo stavljati prijedloge, a na njegove sjednice mogli bi osim članova biti pozvani i počasni članovi, koje imenuje Odbor među prijateljima iz krugova van emigracije.⁵²

Poslije tog sastanka, na kojem su udareni temelji budućeg Jugoslovenskog odbora, Trumbić je otputovao u Rim, da tamošnju emigraciju i srpsko poslanstvo izvijesti o postignutom dogovoru, a Supilo i Stojanović su ostali u Firenzi. Stojanović je imao odanle krenuti u Ženevu, a Supilo u Ferraru, da se ondje sastane s nekom osobom, koja mu je imala donijeti vijesti iz zemlje. Prije nego što su se rastali, Trumbić je posjetio Supila u hotelu da se s njime porazgovori nasamo. Rekao mu je, da je iz razgovora sa srpskim diplomatima i političarima, kao i po informacijama, koje su primili od drugih ljudi on i Meštrović, došao do zaključka »da Srbi ovu stvar jedinstva i ujedinjenja shvaćaju sasvim jednostrano, ekskluzivistički, tako da po njihovim kriterijima to za naš hrvatski, zapadni dio, ne bi bilo nikakvo oslobođenje, nego jedno novo

⁴⁹ Mihajlović Pašiću 9. XI. 1914. (Arhiv J. M. J.)

⁵⁰ Pašićev nalog na poledini telegrama 10. XI. 1914. (Arhiv J. M. J.)

⁵¹ Arhiv J. M. J.

⁵² Stojanović, o. c., str. 11.

osvajanje, u kome će se osjećati zarobljenim u srpsko-ortodoksnom ekskluzivizmu, te ne će moći da vrijeđe ništa.« Napomenuo mu je, da i Meštrović tako misli. Supilo mu je priznao, da njegove bojazni smatra umjesnim i da je i on stekao uvjerenje, da su Srbi »uopće puno više ekskluzivistički nego Hrvati, da teže za svojom apsolutnom dominacijom«. Na kraju su došli do zaključka, da treba nešto poduzeti »da se stvar dovede na bazu ekvilibrija, kompromisa i uviđavnosti« i da je u tom pravcu potrebna »oprezna ali intenzivna naša hrvatska akcija u Europi, osobito u zapadnoj Europi, naročito u Engleskoj«, gdje su očekivali najviše razumijevanja.⁵³

Po povratku u Rim, Trumbić je o postignutom dogovoru izvijestio srpsko poslanstvo i tamošnje emigrante. Mihajlović i ostali potpuno su se složili s firrentinskim zaključcima.

Uto su iz Austrije stigle vijesti, koje su nametale potrebu da se požuri s osnivanjem Jugoslavenskog odbora. Mihajlović je naime saznao, da je austrijska vlada počela kod hrvatskih i srpskih političara sondirati teren za stvaranje jedne jugoslavenske države u okviru Monarhije u duhu trijalizma. Stvar je navodno propala, jer se tom planu usprotivila mađarska vlada, ali nije bilo isključeno da će austrijska vlada u tom pravcu i dalje raditi. Stoga su u Poslanstvu došli do zaključka, da Supilo i Stojanović dođu odmah u Rim radi daljih dogovora.

Vasiljević je odmah pisao Stojanoviću, a Trumbić Supilu, i to dva pisma. U pismu, koje je Supilo smio pokazati Stojanoviću, Trumbić objašnjava razlog poziva, ističući potrebu, da se zbog namjera Beča da pristupi reorganizaciji Monarhije u duhu trijalizma što prije priđe osnivanju Jugoslavenskog odbora, a u drugom, koje je bilo samo za Supila, Trumbić otkriva svoje bojazni u vezi s tim planovima. On se naime uplašio, da bi hrvatski političari mogli pristati na planove Beča, tako da bi onda Hrvati ponovo odigrali »ulogu janičara«, a Mađari »vitezova slobode«. Bojao se, da će se u Evropi sa mnogo strana poduzeti akcije, koje će ometati ostvarenje jugoslavenske misli. Prema njegovu mišljenju, jugoslavenski program može se provesti ako se za njega zauzmu Rusija i Srbija. U protivnom slučaju, Italija će dobiti bar najvažnije točke u Dalmaciji, Srbija će prisajединiti Srijem, Banat i Bačku, te dobiti izlazak na more, a »Hrvatska će biti žrtvom«. U pismu Supilu Trumbić je isticao potrebu da se protiv toga nešto poduzme i molio ga, da u Petrogradu i Nišu izvidi kako misle o tome, pa ako stekne uvjerenje da nisu voljni da se do kraja založe za jugoslavensko ujedinjenje, onda je potrebno da hrvatski emigranti odlučno istupe i stave na znanje ruskoj i srpskoj vladi, da će oni u tom slučaju raditi »za oslobođenje našeg naroda u dvjema grupama, hrvatskoj i srpskoj, da će Hrvatska zahvaćati i Dalmaciju, valjda cjelovitu, da ne će ni sva Bosna izostati iz te skupine, a da će Srbija dobiti jedan pendžer na Jadranskom moru, može biti i ne u Dalmaciji.« Trumbić je tu alternativu shvaćao kao »politiku nužde«, na koju će biti prisiljeni »ukoliko vidimo da Rusija i Srbija nemaju velikog smisla za slavenstvo, nego slavenstvo shvaćaju u smislu pravoslavlstva«. Nadao se, da bi takvu politiku poduprle Francuska i Engleska, pa možda i Italija.⁵⁴

⁵³ Supilo De Giulliju 29. VI. 1916 (Arhiv J. O.).

⁵⁴ Iz korespondencije F. Supila, dok. 10 i 11.

Kad su Supilo i Stojanović došli u Rim, održan je u srpskom poslanstvu sastanak, na kojem se diskutiralo o pripremama, koje treba izvršiti za što skorije osnivanje Jugoslavenskog odbora. Prema donijetim zaključcima, Odbor je trebalo osnovati već u siječnju 1915. Trumbić, Supilo i Meštović nisu tom prilikom postavljali pitanje unutrašnjeg uređenja buduće zajedničke države, niti izražavali sumnje u namjere srpske vlade u pogledu ujedinjenja.⁵⁵ Pred opasnošću, koja je prijetila od reorganizacije Austrije i od talijanske intervencije u ratu, njima je bilo od prvorazredne važnosti da u Srbiji nađu oslonac u borbi za osnovne ciljeve svoje akcije: za oslobođenje svih jugoslavenskih krajeva od Austro-Ugarske i obranu od talijanskih presizanja, a što se tiče »korektnog shvaćanja politike narodnog jedinstva« i uređenja međusobnih odnosa jugoslavenskih naroda u budućoj državi, nadali su se, da će svojom diskretnom akcijom uspjeti da zainteresiraju sile Sporazuma i, ukoliko bi se za to ukazala potreba, da ih zadobiju za posredovanje.

V

Nekoliko dana po donošenju odluke o osnivanju Jugoslavenskog odbora stigle su u Rim vijesti o slomu Potiorekove ofenzive i o sjajnoj pobjedi srpske vojske na Kolubari. Hrvatski su emigranti bili duboko impresionirani. Trumbić je pisao Supilu 17. prosinca: »Ovim djelom Srbija je provalila u Evropu i zauzela u evropskoj familiji svoje mjesto sa priznanjem sviju. Ta moralna stečevina više vrijedi za našu stvar, nego li samo vojnički uspjeh.«⁵⁶ A Supilo je nešto kasnije pisao Vasiljeviću iz Londona: »Ono je nešto veliko, kakvo povijest ne bilježi. Možemo mirne duše reći: Sad kakogod bude — *Srbija je svoju učinila!* I ma da bi sutra kojom nesrećom makar i podlegla jačoj sili, kojom joj prijete, to je ona ipak ovom pobjedom sebi *osjegurala* ne samo sva prava na reintegraciju, nego i na revendikaciju svih jugoslavenskih zemalja njena jezika. Evala joj!«⁵⁷

Osim toga, nova koaliciona vlada Nikole Pašića je 7. prosinca objavila pred Narodnom skupštinom, da je njen ratni cilj »oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca«.

Trumbić je sada bio mirniji. »Time je službena Srbija usvojila naše aspiracije,« pisao je Supilo 17. prosinca »i založila se pred Europom za naše opće ideale. Istina je da je izjava općenita, jer se ne kaže koje su to zemlje, ali se mora priznati da se više nije dalo službeno reći, a možemo biti zadovoljni.«

Jugoslavenski emigranti su oduševljeno pozdravili izjavu srpske vlade. Preko Mihajlovića poslali su Pašiću 13. prosinca telegram, u kojem zahvaljuju vladi i skupštini »za objavljivanje velikog programa, koji predstavlja težnje i nadanja celog našeg naroda, a za čije ostvarenje svi njeni članovi (tj. organizacije emigranata; D. Š.) uložice sve svoje snage.«⁵⁸

⁵⁵ Stojanović, o. c., str. 12.

⁵⁶ Iz korespondencije F. Supila, o. c., dok. 12.

⁵⁷ Arhiv J. M. J.

⁵⁸ Mihajlović Pašiću 13. XII. 1914. (Arhiv J. M. J.)

Sada su se počeli javno izjašnjavati i za dinastiju Karađorđevića. Kralju Petru I. čestitali su krsnu slavu i pozdravili ga kao budućeg jugoslavenskog kralja.

U prosincu su jugoslavenski emigranti poslali jednu značajnu čestitku i ruskom caru prilikom njegova imendana, ne samo u ime izbjeglica, nego i kao »svijesni tumači devet milijuna Jugoslavena, koji trpe pod austro-ugarskim jarmom«. U toj se čestitki kaže, između ostalog, da »Jugoslavija, koja već vjekovima vodi borbu na bedemu Jadranskog mora od Trsta do Drača u obranu slavenstva kako bi mu sačuvala taj sveti i dragocjeni amanet i koja od Taurskih planina duž rijeka Raab i Teims (!) obrazuje čvrst i nesalomljiv nasip protiv požudnog i nasilnog germanizma i mađarizma, kojem robuje, iako je podijeljena između pravoslavne i katoličke crkve, ipak čuva jednodušnu iskrenu ljubav i nepokolebljivu vjeru u svetu ideju slavenskog jedinstva.« U čestitki se izražava vjera u cara i Rusiju, kao i u Srbiju i Crnu Goru.⁵⁹

U to su vrijeme emigranti nastupili prvi put pod jednim imenom — »Hrvatskog odbora«, koje je dalo povoda da se kasnije na njih baci sumnja da su namjeravali osnovati neki posebni komitet hrvatskih emigranata.⁶⁰ Bilo je to u prosincu 1914, kada je predsjednik mađarske vlade Istvan Tisza pohvalio držanje hrvatskih vojnika u ratu. Emigranti su na to u talijanskoj štampi objavili prosvjed protiv Tiszina tvrđenja i istakli, da će njegov pokušaj da time »odvoji stvar hrvatskoga naroda od stvari srpskoga naroda« ostati potpuno bezuspješan, budući da je taj rat »mađžarski i austrijski rat, ali nipošto hrvatski ili slovenski rat«, te da bi se »čitavi hrvatski narod, kad bi bio slobodan da iskaže pravu svoju misao, podignuo jednodušno protiv okrutnoga i uvredljivoga poziva da se bori za svoje vjekovne tlačitelje ili čak zajedno sa stoljetnim dušmanima Jugoslovenstva.«⁶¹

Hrvatski emigranti su poslije pobjede srpske vojske na Kolubari i izjave srpske vlade od 7. prosinca bili daleko od pomisli da rade na svoju ruku i da se odvajaju od Srbije. Pod nazivom »Hrvatski odbor« nastupili su vjerojatno da bi ustali protiv Tiszina tvrđenja u ime Hrvata i kao Hrvati.⁶²

No Trumbić i Supilo nisu ni u tim momentima prestali voditi brigu o načinu na koji će se izvršiti ujedinjenje i o unutrašnjem uređenju buduće države, iako je to ulazilo u drugi plan njihovih briga.

Kada je Seton-Watson prolazio kroz Rim na putu za Niš, Trumbić mu je saopćio svoje bojazni »glede eventualnog srpskog partikularizma«. ⁶³ Braću Buxton (Noëla i Charlesa) pak uvjeravao je, da je potrebno, da Srbi, Hrvati i Slovenci stvore jednu državu, no »unutarnje uređenje da će uvažiti postojeće razlike i stvoriti tri autonomije, za danas bez potanje oznake, ali za prvi početak kao provizorij ostati će sve pokrajinske organizacije kako jesu, dok

⁵⁹ Arhiv J. O.

⁶⁰ Đorđević, o. c., str. 23—24 i 27—28.

⁶¹ Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.—1919. Zagreb 1920 (dalje Šišić), dok. 11.

⁶² Tako Ljubančić u dubrovačkom »Radu«, cit. prema Đorđević, o. c., str. 27.

⁶³ Trumbić Supilu 24. XII. 1914. Iz korespondencije F. Supila, dok. 14, str. 285.

narod po svojem predstavištvu dade sebi ustav«. Kad su ga zapitali, kako na to gleda srpska vlada, on im je odgovorio, da im je ona dala ovlaštenje da izrade osnovu za prvu organizaciju zemlje. U pogledu dinastije zajedničke države, izjasnio se, da osnivač dinastije bude prijestolonasljednik Aleksandar, a prijestolnica da bude Sarajevo.⁶⁴ On je sada bio spokojniji u pogledu mogućnosti uređenja međusobnih odnosa Hrvata i Slovenaca sa Srbima u zajedničkoj državi i za njega je glavno pitanje još uvijek bilo da se ujedinjenje izvrši integralno. U svom pismu Supilu od 31. prosinca isticao je kao najvažnije, da sve slovenske i hrvatske zemlje moraju biti u jednoj državi, »kojagod bila«, uvjeravajući ga da »mi Hrvati moramo držati ovu ideju kao ugaoni kamen, jer ako Slovenija bude od nas odijeljena, Hrvati, i to većina, ne će htjeti da dođu pod srpskoga kralja i tražit će za sebe posebnu državu.« Njegov je zaključak bio, da je glavni zadatak uvjeriti kompetentne faktore u Evropi, »da se mora naša Jugoslavija stvoriti kao jedna država«.⁶⁵

U sličnom je duhu djelovao i Supilo u Londonu. U promemoriji, koju je napisao za ministra vanjskih poslova Greya 7. siječnja 1915, obradio je, osim jugoslavensko-talijanskih odnosa na Jadrano, i pitanje ujedinjenja Južnih Slavena i pitanje Austro-Ugarske. Dokazivao je, da je istočna obala Jadranskog mora naseljena u većini Južnim Slavenima i tražio, da Italija svede svoje zahtjeve na »realni etnički posjed svog naroda«, ako želi prijateljstvo Južnih Slavena, koje je i jednim i drugima potrebno zbog njemačke opasnosti. Govoreći o jugoslavenskom ujedinjenju, isticao je, da je pola Jugoslavena zapadne, a pola istočne kulture i vjere, i da bi Engleska mogla pružiti »svoju moralnu i političku pomoć« za njihovu fuziju. Upozoravao je na opasne posljedice za konsolidaciju Jugoslavije, ako bi se neki jugoslavenski krajevi žrtvovali Italiji. Na kraju je pobijao ideju o autonomijama, kojma se u Beču namjerava riješiti jugoslavensko pitanje, tvrdeći, da bi se takvim autonomijama samo osigurala prevlast Nijemaca i Mađara nad 35 milijuna austrijskih Slavena, te zaključio, da je u interesu mira u Evropi da se Južni Slaveni potpuno oslobode Austro-Ugarske i ujedine u jednu državu.⁶⁶

Trumbić i Supilo su, kao što se vidi, uz akciju za oslobođenje Južnih Slavena od Austro-Ugarske i njihovo ujedinjenje sa Srbijom i uz borbu protiv talijanskih pretenzija na istočnu obalu Jadrana, nastojali da sile izvijeste i o svojim bojaznima od eventualnog jednostranog rješavanja jugoslavenskog problema od strane Srbije, ističući potrebu čuvanja tradicija i autonomije jugoslavenskih naroda. Oni su to činili diskretno i koliko je moguće s više pažnje prema srpskoj vladi, ali se ipak mogao steći utisak, da između srpske vlade i hrvatskih emigranata nema još sporazuma i jedinstvenog gledanja na pitanje uređenja međusobnih odnosa jugoslavenskih naroda u zajedničkoj državi.

Srpska je vlada nešto znala o toj akciji. Supilo je preko Srpskog poslanstva u Londonu dostavio vladi kopiju svoje promemorije Greyu. Kao da se opravdava za ideje koje je u promemoriji iznio, objašnjavao je u pismu Vasi-

⁶⁴ Trumbić Supilu 30. XII. (Iz korespondencije F. Supila, o. c., dok. 14, str., 286—287.)

⁶⁵ Isto, str. 288—289.

⁶⁶ »Pro-memoria«, koncept na talijanskom u arhivu J. O., a kopija engleskog tepsta, predanog Greyu, u arhivu J. M. J.

ljeviću, namijenjenom Pašiću, kako je do toga došlo. Tvrдио je, da su od njega u Foreign Officeu zatražili da izradi »jedan prospekt sa vidicima, koje treba praktično upotrebiti za buduću njihovu politiku na Jadranskom moru. Dakle, neke vrsti englesko stanovište prema nama, kako ga ja zamišljam«, i da je on tom promemorijom udovoljio njihovoj želji.⁶⁷

O radu emigranata u Rimu izvještavao je Pašića ne samo otpravnik poslova Mihajlović, nego i N. Stojanović, koji mu je osim toga slao i izvještaje o svojim razgovorima i svoje prijedloge za propagandu kod Saveznika i za rad u Jugoslavenskom odboru. On je vladi skretao pažnju i na »akciju za autonomiju Hrvatske«, koju vode u Petrogradu neki Hrvati, i na vijesti, koje je donio u Rim T. G. Masaryk o težnjama Hrvata za nezavisnošću. Masaryk je naime bio dva puta s Ivanom Lorkovićem, jednim od prvaka Hrvatsko-srpske koalicije. »Lorković mu je rekao«, izvještavao je Stojanović«, da oni u Hrvatskoj žele nezavisnost s jednim engleskim princom. Ta nezavisna Hrvatska treba onda, po njihovu mišljenju, da ima uniju sa Srbijom i Crnom Gorom, a Slovenci da bi se trebali priključiti Hrvatskoj, ako ne će potpuno samostalni.« On se u tom pismu vraćao na ranije traženje, da što više kulturnih radnika iz Srbije bude poslano u glavne političke centre u Evropi, i objašnjavao, da »jedan unutarnji razlog Komiteta govori za ovaj predlog«, naime, da »Srbi moraju imati i kvantitativnu i kvalitativnu većinu među Jugoslovenima u svim političkim centrima.«⁶⁸ Želio je da se na taj način osigura da se djelatnost Odbora i propagande za jugoslavensko ujedinjenje razvija u skladu s gledanjima srpske vlade.

VI

U veljači 1915 zaustavio se u Nišu, na putu u Petrograd, Frano Supilo. Kad je prije toga u Rimu razgovarao s ruskim poslanikom u Crnoj Gori Aleksandrom Giersom, koji se tada ondje nalazio, rekao je o svojim namjerama, da će nastojati da se sporazumije sa srpskom vladom o osnovama političkog ujedinjenja Hrvata i Slovenaca sa Srbima, a ako ne dođe do sporazuma, da će zamoliti rusku vladu da nametne svoju vlastitu odluku, »bez koje je, po riječima Supila, čitava stvar unaprijed osuđena na neuspjeh.«⁶⁹

Supilo je došao u Niš s prilično jasnim koncepcijama o uređenju tih odnosa. Ruskom poslaniku u Srbiji knezu Grigoriju Trubeckom govorio je, da bi buduća država trebala da bude organizirana na osnovama »centralističkog federalizma«, precizirajući, da bi Hrvatska imala sa Srbijom zajedničke samo vanjske poslove, vojsku, financije i saobraćaj. Isticao je, da je potrebno da postoji jaka centralna vlast, ali isto tako da se poštuju lokalne osebnosti, »dok ove ne ustupe mjesto potpunoj fuziji.«⁷⁰

Kako su na ta pitanja gledali u to vrijeme srpski službeni krugovi?

⁶⁷ Supilo Vasiljeviću 3. I. 1915. (Arhiv J.M.J.)

⁶⁸ Stojanović Pašiću 8. I. 1915. (Arhiv J.M.J.)

⁶⁹ Mandić, o. c., dok. 30, str. 119.

⁷⁰ Vasiljević o Supilu 31. X. 1916 (Arhiv J. M. J.); o razgovorima Supila s Trubeckim također izvještaj Trubeckog Sazonovu 15. II. 1915. I. B. II, 7 I, dok. 202, str. 183.—186.

Još prije Supilova dolaska u Niš, ruski poslanik Trubeckoj je izvještavao Sazonova, da samim Srbima nije jasno u kakvom će odnosu biti Srbija prema zemljama, koje uspije dobiti poslije rata, ali da je Pašić raspoložen dati Hrvatima »najšira zadovoljenja, samo da privuče njihove simpatije na stranu Srbije« i da su Srbi spremni na »široku vjersku trpeljivost« prema katolicizmu. Prema njemu, u Srbiji prevladava mišljenje, da na Hrvatsku treba »obzirom na osebnost njene kulture i vjeroispovijesti« gledati drukčije nego na Bosnu, Hercegovinu, Dalmaciju i srpski Banat, »koji su bliže Srbiji, a koji bi bili pripojeni i u kojima bi bilo uvedeno opće uređenje kao i u Srbiji« i da se sva pitanja kulture i lokalne privrede prepuste »autonomiji, ili kako ovdje kažu, samoupravi hrvatskog naroda«. Međutim, objašnjava dalje Trubeckoj, postavlja se pitanje centralne vlade za cijelu državu, budući da srpska skupština uz opća državna pitanja rješava i posebna pitanja Srbije, koja su Hrvatima strana, a nema razloga da Hrvati rješavaju o lokalnim srpskim poslovima, kad Srbi ne će utjecati na lokalne hrvatske poslove. Stoga on misli da se ukazuje potreba da se osnuje posebna delegacija za poslove općedržavnog karaktera. No on sam kaže, da se ti problemi sada samo naziru.⁷¹

Je li Trubeckoj stekao točan utisak o stvarnom raspoloženju srpskih službenih krugova i je li srpska vlada bila zaista spremna na ustupke, o kojima on govori. Teško je na to dati decidan odgovor, ali se u to može posumnjati ako se zna za velikosrpski nacionalistički zanos, koji je zavladao u srpskom građanstvu i vojsci poslije pobjede na Kolubari, i za pisanje srpske građanske, pogotovu nacionalističke, štampe o problemima ujedinjenja. Čini se, da će istinskom shvaćanju vlade biti bliže ideje, što ih je profesor beogradskog sveučilišta Aleksandar Belić iznio u knjizi »Srbija i južnoslovensko pitanje«, štampanoj u državnoj štampariji u Nišu početkom 1915. Belić je bio čovjek blizak vladi, i kad će ga Pašić kasnije, u travnju 1915, poslati u Petrograd u posebnu misiju zajedno s prof. Ljubom Stojanovićem, on će pred Sazonovim iznositi iste misli u ime srpske vlade. Osnovna misao djela je, da su se Srbi i Hrvati historijskim razvojem slili u jedan narod, koji se zbog naseljavanja Srba u hrvatskim krajevima tako izmiješao da se ne može nikako podijeliti. Taj narod govori istim književnim jezikom i kod njega se, naročito u posljednje vrijeme, razvila svijest o nacionalnom jedinstvu, tako da traži i da osnuje zajedničku državu. Belić ne kaže, da su Slovenci isti narod kao i oni, ali ističe, da se kod njih razvilo uvjerenje da se mogu održati jedino u zajednici s Hrvatima i Srbima i da stoga i oni traže ujedinjenje s njima u istu državu. To se ujedinjenje može izvršiti, prema Beliću, samo oko Srbije kao stožera. U knjizi se ističe naročita uloga srpskog naroda i Srbije u procesu ujedinjenja i objašnjava da je potrebno da u budućoj zajedničkoj državi postoji »neposredno unutrašnje jedinstvo, bez ikakvih pregrada i granica od Istre do Timoka«. Kako su Srbi i Hrvati isti narod s dva imena, to između njih ne može, po njemu, biti nikakva ugovora, pogodbe ili nagodbe, a isto tako ne može u njihovim međusobnim odnosima važiti neko historijsko pravo. Ako se pojavi tendencija »za ograničavanjem, odeljivanjem, autonomijom nekog dela srpsko-hrvatskih zemalja«, ona će biti protivna svijesti naroda o njegovu jedinstvu i ne će se moći održati. Belić misli, da se to ne bi ni moglo

⁷¹ I. B. II, 7/I, dok. 85, str. 75—78.

provesti, budući da su Hrvati u većem dijelu svog teritorija izmiješani sa Srbima. Ti se mješoviti krajevi pružaju cijelom Slavonijom i dopiru u Hrvatsku na sjeveru do Kupe, tako da ne bi imalo nikakva smisla za neke ostale »sićušne delove« kompaktnog stanovništva »jednog imena i zasebnih težnji« predlagati išta u tom smislu. U knjizi se uvjerava, da srpski narod ne ide za hegemonijom, već želi da se država organizira bez ičije prevlasti. Srbija je preuzela na sebe ulogu vođe Južnih Slavena, ona se bori da oslobodi sve južnoslavenske teritorije, tako da Južni Slaveni mogu imati povjerenje u njenu oslobodilačku ulogu. S tim u vezi osuđuju se talijanske pretenzije na južnoslavenske zemlje na Jadranu i ističe, da sile Trojnog Sporazuma i Italija imaju interes da Južni Slaveni osnuju snažnu državu, kako bi se stvorila branta protiv nadiranja Austrije i Njemačke prema Carigradu i Solunu.

U svojim razgovorima s Pašićem i ostalim srpskim državniciima, Supilo nije bio tako jasan i otvoren kao s Trubeckim. On je želio da ih prije svega zagrije za stvar ujedinjenja i da ih uvjeri da Hrvati iskreno žele da se ujedine sa Srbima. Njegovo prikazivanje potrebe za autonomijom Hrvatske nije bilo tako odlučno, da bi oni mogli shvatiti da se tu radi o nekom neodstupnom zahtjevu Hrvata. Govorio im je o hrvatskoj autonomiji kao pripreмноj i prelaznoj mjeri, kao »školi kroz koju Hrvatska ima da prođe da bi se potpuno prilagodila novom stanju«. ⁷² Na prvo je mjesto uvijek stavljao pitanje vanjskog oslobođenja. Kad je zapitao Pašića, je li Srbija spremna postupiti kao Pijemont, koji se odrekao svoje uske prošlosti i pretvorio u Italiju, Pašić mu je odgovorio, da može u ime Srbije i svoje lično izjaviti, da je spremna. ⁷³ No da li je on to ozbiljno mislio? Sam Trubeckoj je u svom izvještaju Sazonovu o tom razgovoru izrazio sumnju u Pašićevu iskrenost, a nije bio siguran nije li i Supilo preuveličao značenje Pašićeve izjave. Supilo je doduše javljao Trumbiću, da je Pašić potpuno suglasan s njihovim gledanjem i da mu se čini da će Šumadija biti na visini u pogledu svoje misije među Južnim Slavenima, »pa ustreba li i do najsamozatajnijih konsekvencija«, ⁷⁴ ali mu je ipak bilo nelagodno, što je Pašić odbijao da razgovara o modalitetima ujedinjenja, izvjavajući se da još nije o tom mislio, tako da mu se činilo da on taj složeni problem uzima odveć olako.

Svoje je sumnje, čini se, izrazio jedino Lazaru Markoviću, koga je otvoreno upozorio na teškoće koje stoje na putu ujedinjenja, ističući da Hrvati imaju svoju posebnu narodnu ideologiju i da će Srbi pogriješiti, ako o tome ne budu vodili računa, te počeli voditi politiku brze i prinudne asimilacije. Rekao mu je, da Hrvati žele da u novoj državi sačuvaju svoju osebnost i da bi najbolje rješenje bilo, da se buduća država organizira kao federacija, gdje bi uz Srbiju postojala još Crna Gora, Hrvatska s Dalmacijom i Bosna-Hercegovina, te Slovenija. Kad mu je Marković objašnjavao, da se u Srbiji o tome još nije raspravljalo i da će se o uređenju buduće države govoriti kad

⁷² Predavanje Ljube Jovanovića u Klubu beogradske radikala (Samouprava, Beograd, br. 265, god. 1919).

⁷³ Trubeckoj Sazonovu 15. II. 1915 (I. B. II, 7/I, dok. 202, str. 184—185).

⁷⁴ Supilo Trumbiću 14. II. 1915. (Arhiv J. O.)

dođe do oslobođenja i ujedinjenje. Supilo mu je odsječno rekao, da Hrvati moraju unaprijed znati u kakvu zajednicu ulaze sa Srbima.⁷⁵

Nažalost, u razgovorima s odgovornim srpskim državicima, Supilo nije bio tako kategoričan, pa je Supilov posjet Nišu ostavio pitanje načina na koje se ima izvršiti ujedinjenje otvoreno.

Supilo je u Nišu razgovarao s Pašićem još o jednom pitanju, za koje je smatrao da je važno za uspjeh rada na ujedinjenju. Naime, Izvoljski mu je pred njegov odlazak u Niš povjerio misiju, da nagovori Pašića na popuštanje Bugarskoj u Makedoniji, kako bi se Bugarska navela na stranu Saveznika. Supilo je na to pristao, jer je želio da se Srbija orijentira više prema Jadranskom moru i da odustane od svoje težnje da izbije dolinom Vardara na Egejsko more. Po njegovu mišljenju, ta je težnja bila opravdana, dok Srbija nije imala druge mogućnosti za izlazak na more, ali nikako sada, kada se pred njom otvara mogućnost da dobije dalmatinsku obalu.⁷⁶ Kad je Supilo u tom smislu razgovarao s Pašićem, dirnuo je jedno osjetljivo pitanje, jer je Pašić, u dilemi između čuvanja Makedonije i dobivanja zapadnih krajeva, uvijek bio više sklon da se odluči za ono prvo. Trubeckoj je izvijestio Sazonova, da je Srbima teško usvojiti Supilovo stanovište o odustajanju Srbije od puta prema Egejskom moru i o njenoj preorijentaciji prema Jadranu. Kad je Trubeckoj o tim Supilovim pogledima govorio Jovanu M. Jovanoviću, ovaj mu je primijetio: »Da, on naravno zastupa prije svega interese svoje Dalmacije.«⁷⁷

U razgovoru sa Supilom Pašić nije otkrivao svoje misli i namjere. On je volio da daje umirujuća obećanja i nije htio da odbije od sebe čovjeka, koji je bio tako odlučan protivnik ideje o stvaranju neke posebne hrvatske ili hrvatsko-slovenske države. Njegov rad u tom pravcu dobro mu je došao u Rusiji, odakle je primio vijesti o akciji hrvatskih iseljenika Heruca u Petrogradu i Harapića u Moskvi, koji su pred ruskim ministarstvom vanjskih poslova iznosili planove o posebnoj Hrvatskoj, uklopljenoj u neko veliko slavensko carstvo pod dinastijom Romanova.⁷⁸ On je toj akciji pridavao veću važnost nego što je zasluživala, jer je dobivao obavještenja da joj se poklanja pažnja i u ruskim službenim krugovima.

Pašić je dao Supilu preporuku za Sazonova, a kao pratioca mu je dodijelio Dušana Vasiljevića. Iz njegovih razgovora u Petrogradu želio je vidjeti kako ruski službeni krugovi gledaju na pitanje Hrvata i Slovenaca i na njihovu težnju da se oslobode Austro-Ugarske i ujedine sa Srbijom, kao i kako se odnose prema talijanskim teritorijalnim pretenzijama na istočnoj obali Jadrana.

⁷⁵ L. Marković, Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje, Beograd 1935, strana 19—21.

⁷⁶ Trubeckoj Sazonovu 15. II. 1915 (I. B. II, 7/I, dok. 202) str. 184.

⁷⁷ Isto, str. 184.

⁷⁸ Paulová, o. c., str. 44.

VII

Kad je stigao u Petrograd, Supilo je nastupio samostalno. Odlazio je u posjete bez Vasiljevića, kako bi mogao slobodnije iznositi svoje ideje pred ruskim službenim krugovima, jer je iz razgovora s Vasiljevićem još u toku putovanja morao doći do zaključka da njegov pratilac gleda na uređenje hrvatsko-srpskih odnosa drukčije negoli on sam.

Već prvih dana svog boravka u Petrogradu, Supilo se pred Društvom slavenske uzajamnosti izjasnio za federaciju, odnosno, kako je on to formulirao, »centralističku federaciju«. ⁷⁹

Pašić je bio obaviješten o toj Supilovoj izjavi 15. ožujka od srpskog konzula Marka Cemovića, koji je zajedno sa Supilom bio na toj sjednici. Cemović je upozoravao Pašića: »Kad ovome dodam da znam sigurno i pouzdano da u svim predstavkama, koje je dobilo dosad rusko ministarstvo inostranih dela, Hrvati i Slovenci vode naročitu brigu o svojim budućim autonomnim pravima, sasvim je razumljivo, da mi već treba da o tome vodimo računa i da sprečavamo što je potrebno, u toliko pre, što po mom mnenju, rešavanje tih pitanja u sporazumu sa Hrvatima i Slovencima može nas osloboditi opasnosti unošenja njihovih autonomnih prava u buduću međunarodni ugovor. Time bi nam bile vezane ruke za dugo vremena u tako bitnim pitanjima naše buduće unutrašnje politike, koja, svakako, mora težiti narodnoj i državnoj unifikaciji.« ⁸⁰

Pašić je pažljivo pratio Supilov rad u Petrogradu. Spaljoković mu je javljao 4. ožujka, da je Supilo imao dug razgovor s referentom za jugoslavenska pitanja u ruskom ministarstvu vanjskih poslova Petrajev, kojem je »izložio dvostruku želju Hrvata: sačuvati unutrašnju autonomiju Hrvatske i slovenske obale Jadranskog mora« i kome je napomenuo, da srpska vlada izlazi u susret hrvatskim željama u stvari lokalne autonomije, ali da je ipak potrebno da i Rusija o tome vodi računa. »Petrajev misli,« javljao je Spaljoković, »da naši interesi zahtevaju da u pitanju tom potpuno zadovoljimo Hrvate i ostavimo im autonomiju i Sabor. Na taj način može se ugušiti težnja za nezavisnost i omesti rad Italije za stvaranje katoličke Hrvatske u sastavu Srbije. Petrajev misli da ta autonomija ne treba da ide na štetu državne celine i služi za osnov separatizma, ali nam odlučno savetuje sporazumeti se o tom unutrašnjem pitanju sa Hrvatima i tako ga isključiti iz diskusije.« Petrajev je isto tako rekao, da Slovenci u svojim predstavkama traže da uđu u sastav Hrvatske ili Srbije, ali traže da imaju široku autonomiju, te skrenuo pažnju, da srpska vlada treba da se zauzme za oslobođenje svih slovenskih zemalja i da ne ostavi utisak da je spremna pogađati se s Italijom na njihov račun, kao što bi se to moglo zaključiti iz ranijih Pašićevih telegrama. ⁸¹

Kad je Pašić primio taj telegram, zabilježio je: »Razume se da ćemo tražiti celu Slovenačku«, a »što se tiče mesne autonomije, mi ćemo je primiti, ako na tome budu nastojavali, ali bez štete za celinu srpske države.«

⁷⁹ Paulová, c. c., str. 32.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Arhiv J. M. J.

Spalajković je u istom telegramu obavještavao, da su Supilo i Vasiljević bili kod Sazonova i njegova pomoćnika i da su stekli utisak, da će Rusija zastupati »naše stanovište«. Spalajković, naime, nije bio točno obaviješten o Supilovu razgovoru sa Sazonovim, jer je Supilo držao Sazonovljeve izjave u strogoj tajnosti. Javio je o tome samo Pašiću, i to preko Vasiljevića, koga je u tu svrhu poslao u Niš. On je javio, da je Sazonov pun sumnja u mogućnost ujedinjenja zbog vjerskih razlika, koje postoje između Srba i Hrvata i Slovenaca, da ga je on uvjeravao da je u prvo vrijeme dovoljno protegnuti na katolike u novoj državi konkordat s Vatikanom, tako da će se »u slavenskom pravcu omogućiti katolicima etapno približenje pravoslavlju do bolji vremena«, što će »vjernici i narodni ljudi s oduševljenjem podupirati«, no da je Sazonov mahnuo prezirno rukom i odvratio mu, da »konkordat, slavenska služba božja i sve te kombinacije nisu ništa, dokle god se bude papa priznavao vrhovnom glavom crkve«. ⁸²

Kad je Vasiljević stigao u Niš, izvijestio je Pašića o svom i Supilovom radu. Vjerojatno nije propustio spomenuti da je Supilo u razgovoru s ruskim političarem Brančanikovim, na njegovo pitanje, kako da se provede princip slobodnog opredjeljenja Hrvata i Slovenaca za ujedinjenje sa Srbijom, odgovorio: referendum, kao i da je prema riječima pomoćnika ministra vanjskih poslova Anatolija A. Neratova, Supilova djelatnost u Petrogradu učinila utisak, da on nije došao da radi na ujedinjenju Južnih Slavena u Austro-Ugarskoj sa Srbijom, već da intervenira za poseban položaj Hrvatske. ⁸³

U vezi sa Supilovom djelatnošću u Petrogradu, Spalajković je javljao Pašiću 20. ožujka: »U ovdašnjim političkim krugovima sve se više interesuju za naše gledište odnosno položaja i uređenja Slovenačke i Hrvatske u budućoj zajedničkoj državi. Potrebno je takođe i vreme je upoznati vladu rusku sa našim zvaničnim programom u tom pravcu. Naročito moramo kod mnogih ovdašnjih razbiti zabludu, da naš program predstavlja osvajačku politiku na slovenskom Jugu, a ne težnju za ostvarenje zajedničkih ideala i interesa, koji Srbiji stavljaju u dužnost ne dopustiti da jedan deo Hrvatske i Slovenačke ostane pod tuđinom.« ⁸⁴

Iz izvještaja, koje je primio, Pašić je vidio, da Supilo i ostali jugoslavenski emigranti nastoje istupiti samostalnije nego što je on to očekivao, kad je došao do odluke o osnivanju organizacije jugoslavenskih emigranata iz Austro-Ugarske. Odbor emigracije, koji još nije bio formalno konstituiran, počeo je već stvarno s radom. Poveo je akciju da dobije široku podršku među jugoslavenskim iseljenicima u Americi. U tu svrhu poslao je u Sjedinjene Američke Države dra Potočnjaka, koji je zajedno s don Nikom Grškovićem i Antom Biankinijem organizirao široku propagandu za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca iz Austro-Ugarske. U Chicagu je 10—11. ožujka 1915 održan kongres hrvatskih, slovenskih i srpskih iseljenika, na kojem je donijeta rezo-

⁸² Šepić, Supilo u emigraciji, o. c., str. 74—75.

⁸³ Ovo je Vasiljević unio u svoj izvještaj o Supilu za J. M. Jovanovića 31. X. 1916, pa se može zaključiti da to nije prije toga zatajio Pašiću.

⁸⁴ Arhiv J. M. J.

lucija, da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod, da Jugoslaveni iz Monarhije kidaju sve veze s Austro-Ugarskom i da žele ujedinjenje »svih jugoslovenskih zemalja sa Srbijom u jednu jedinstvenu državu«. ⁸⁵

Pašić je bio obaviješten o toj rezoluciji telegramom poslanika Boškovića iz Londona od 26. ožujka. Prema tom telegramu, u rezoluciji je rečeno »da se savezne sile umole da se iz raznih provincija jugoslovenskih koje su sad pod Austro-Ugarskom načini jedna konfederacija, kojoj bi se pridružile Srbija i Crna Gora«, što je bilo netočno. Pašić dakako nije mogao biti zadovoljan takvom rezolucijom i na poleđini telegrama zapisao je: »Srbija i Crna Gora ratuju da oslobode svoju braću, prema tome kad ih oslobode, one ne mogu da se pridružuju provincijama raznim, koje su živile pod tuđim jarmom, pa ma bilo i u konfederaciju, već provincije, kad se oslobode, dužne i silom okolnosti primorane su da sa Srbijom prave ili jednu državu ili da joj se pridruže u obliku zasebnih oblasti sa mesnom autonomijom. Drugog oblika nema.« ⁸⁶

Pašić je htio da upravo Srbija »oslobodi« Južne Slavene Austro-Ugarske i tako stvori potrebne uvjete za ujedinjenje, kako ga je on zamišljao. On nije volio ideje, što su se počele javljati u izjavama i propagandi nekih hrvatskih emigranata, da narod tih krajeva sam odlučuje o svojoj sudbini i da se ujedinjenje izvrši putem referenduma.

Jugoslavenski emigranti su doista počeli pokazivati tendenciju da se osamostale. Pokrenuli su akciju za dobivanje vlastitih fondova od jugoslavenskih iseljenika, iz kojih su željeli da se Jugoslavenski odbor izdržava i financira njegova aktivnost. ⁸⁷ Osim toga, još u siječnju 1915. odlučili su da osnuju dobrovoljačke legije, koje bi imale da se bore za oslobođenje od Austro-Ugarske i da se tako afirmiraju kao samostalni faktor, koji vodi borbu na strani Saveznika za oslobođenje Južnih Slavena od Austro-Ugarske. ⁸⁸ Ne će li se na taj način umanjiti značaj uloge, koju je po Pašićevim intencijama imala odigrati Srbija, i ne će li austrijski Jugoslaveni postati odlučniji politički faktor u procesu ujedinjavanja? Kad mu je Mihajlović javio, da su jugoslavenski emigranti 24. siječnja donijeli odluku o osnivanju »Jadranske legije«, u koju bi stupali Južni Slaveni iz Austro-Ugarske, on je zatražio da ga izvijeste, koja će biti komanda legije i koliki bi bili izdaci za nju. Trumbić je u svom odgovoru u ime emigracije izvijestio, da bi legija stajala pod komandom, koju bi odredila srpska vlada, i da bi izdatke imala da snosi srpska državna blagajna, »jer naša emigracija nema fonda«. ⁸⁹ Iako je s odgovorom mogao biti zadovoljan,

⁸⁵ Šišić, o. c., dok. 15.

⁸⁶ Arhiv J. M. J.

⁸⁷ »Pašić nam je, inače, odmah ispočetka javio, da je srpska vlada pripravna snabditi nas materijalnim sredstvima za naše uzdržavanje, kao i za našu političku djelatnost. Nas trojica (Meštrović, Trumbić i Supilo; op. D. Š.) smo to pitanje pretresli i odlučili, da ni za jedno, ni za drugo ne primamo ništa od srpske vlade, tako da nam se nikada ne bi moglo prigovoriti, da smo bili plaćeni. Mi smo srcem i dušom bili uz Srbiju, ali nismo htjeli primiti nijedne pare od Srbije. »Obratimo se na naše, hrvatske, emigrante u Amerikama«, predložio je Supilo, pa smo tako i uradili.« (Meštrović, o. c., str. 324.)

⁸⁸ Paulová, o. c., str. 23—25.

⁸⁹ Paulová, o. c., str. 35—37.

jer je ta legija imala potpuno ovisiti o srpskoj vladi i srpskoj vrhovnoj komandi, ipak nije Trumbiću odgovorio. On nije želio da se, ni pod tim uvjetima, formiraju posebne jugoslavenske vojne jedinice. Po njegovu mišljenju, dobrovoljci su imali pojedinačno ulaziti u sastav srpske vojske i boriti se za oslobođenje jugoslavenskih zemalja Austro-Ugarske kao srpski vojnici.

VIII

Uto su srpska vlada i jugoslavenski emigranti saznali za pregovore, koje su sile Trojnog Sporazuma povele s Italijom. Prve vijesti o ozbiljnim namjerama talijanske vlade da intervenira u ratu primljene su još krajem siječnja, kada je u Rim došao dr. Josip Mandić, da izvijesti Trumbića o razgovorima, koje je vodio sa slovenskim političarima u Trstu talijanski konzularni činovnik Carlo Galli i da zatraži instrukcije, kakav stav da zauzmu. Galli je naime izjavio, da ga je poslao Sonnino s nalogom da se stavi u vezu s vođama Slovenaca, kako bi se našla baza za sporazum s njima, budući da Italija namjerava uskoro ući u rat protiv Austro-Ugarske i tražiti za sebe Goricu, Trst i Istru sa zaleđem.⁹⁰ Nešto kasnije, početkom ožujka, je sam talijanski ministar vanjskih poslova Sidney Sonnino izložio Mihajloviću, koji je bio kod njega u oproštajnoj audijenciji pred odlazak na novu dužnost, da Italija kao uvjet za ulazak u rat na strani Saveznika postavlja osim Istre, Trsta i Goriške još i Dalmaciju, ali da primorje niže od Neretve pušta Srbiji, a Hrvatsko Primorje Hrvatskoj.⁹¹ Sve su te vijesti najavljivale talijansku intervenciju, ali se o pregovorima nije još ništa znalo. Tek Supilo je u razgovoru sa Sazonovim 25. ožujka uspio doznati, da se s Italijom već vode pregovori i da su joj već dosada obećani Trst, Istra, Kvarner i najveći dio Dalmacije.⁹²

Supilo je o svom otkriću odmah izvijestio Trumbića, tražeći da bez odlaganja krene s emigrantskim odborom u Pariz i London, i Pašića, moleći ga da srpska vlada i prijestolonasljednik Aleksandar interveniraju kod ruske vlade, uvjeravajući ga, da još nije sve propalo i da još ima mogućnosti da se sve popravi.⁹³ Iste su vijesti stigle Pašiću i od Vesnića, koji je 29. ožujka javio, da je Italija iznijela u Londonu formalni prijedlog o svojim uvjetima za ulazak u rat, i 1. travnja od Spalajkovića, koji je bio nezadovoljan popustljivim držanjem ruske vlade u tim pregovorima i optuživao Sazonova, da »umesto da gleda u našem programu spas celog našeg plemena i jedinog slovenskog otvorenog mora, vidi samo preteranost naših pretenzija i megalomaniju Srbije« i da su »celokupno pitanje o našem jadranskom primorju ovde naviknuti svoditi na pitanje o izlasku Srbije na more«.⁹⁴

Pašić je želio da posjeti Petrograd, kako bi detaljnije obavijestio rusku vladu o srpskom gledištu, ali Sazonov je smatrao, da to ne bi bilo ni od kakve

⁹⁰ D. Šepić, Misija Carla Gallija u Trstu u siječnju 1915. (Anali Jadranskog instituta II, str. 53—80.)

⁹¹ Trumbić Supilu 4. III. 1915. (Arhiv J. O.)

⁹² O Supilovom otkrivanju pregovora i borbi protiv popuštanja Italiji vidjeti Paulová, o. c., str. 44—45; Seton—Watson, o. c., Nova Evropa XV, str. 358—363; D. Šepić, Supilo u emigraciji, I. dio, Jadranski Zbornik I, 76—90.

⁹³ Supilo Pašiću 26. III. 1915; Supilo Trumbiću 27. III. 1915. (Arhiv J. O.)

⁹⁴ Arhiv J. M. J.

koristi i savjetovao mu da ne dođe. Nato je srpska vlada 6. travnja uputila ruskoj, francuskoj i britanskoj vladi notu, u kojoj izjavljuje, da bi davanje Italiji srpskih, hrvatskih i slovenskih zemalja izazvalo kod Južnih Slavena nezadovoljstvo, koje bi moglo u skoroj budućnosti dovesti do sukoba između njih i Talijana. Ona podsjeća na protunjemačku ulogu Južnih Slavena i ističe, da su oni uvijek išli za tim da se od Jadrana odbiju Nijemci, te po tome bili prirodni saveznici Talijana protiv njemačkog ekonomskog nadiranja prema Jadranskom moru, a to mogu biti još više poslije rata, ako zadrže svoje primorje uz dobivenu slobodu. »Ujedinjeni Srbi, Hrvati i Slovenci,« kaže se u noti, »koji žive u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni, Hercegovini, Starom Vojvodstvu, Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Istriji, Slovenačkoj, Koruškoj i Kranjskoj, biće čvrst bedem Italijana protivu germanskog Dranga«. No ako se Italiji priključi dio Dalmacije, Hrvatske, Istre i Slovenije, između Južnih Slavena i Italije stvorit će se odnos sličan onome, koji sada postoji između Italije i Austro-Ugarske, rodit će se jugoslavenska iredenta u Italiji i time uzrok novim sukobima. Na kraju srpska vlada traži od sila Sporuzuma, da »jugoslovenske provincije ne budu predmet transakcija između njih i Italije na štetu Srba, Hrvata i Slovenaca, Evrope i evropskog mira.«⁹⁵

Supilo je bio oduševljen, kad je saznao za notu srpske vlade. »S njome je Srbija, usred njenih užasnih patnja i borba u historiji borbe za slobodu, stupila bez dvojbe na prvo mjesto«, javljao je 9. travnja Trumbiću, a 11. travnja Pašiću, da je ta nota »čvrsti temelj Pijemontu južnog Slavenstva i njegovoj konačnoj misiji.«⁹⁶

Trumbić je bio alarmiran i uzbuđen Supilovim vijestima, ali nije odmah krenuo u Pariz i London, kako mu je Supilo savjetovao. Htio je prije toga posjetiti Niš i razgovarati s Pašićem. Ipak nije propustio odmah razgovarati s britanskim ambasadorom i zamoliti ga, da izvijesti svoju vladu, »da se Hrvati ne će nikada pomiriti s time, da Rijeka i Dalmacija pređu u ruke Italije«. Osim toga, pisao je 7. travnja i Seton-Watsonu, da ga izvijesti o pregovorima i talijanskim zahtjevima i zamoli da se zauzme kod britanske štampe i vlade »kako bi se otklonila opasnost naše propasti i da se ne dozvoli da se jedan kulturni narod tretira kao neka afrička kolonija.«⁹⁷

Da Trumbić ne otputuje u London u tako kritičnom momentu, mora da su postojali jaki razlozi. Trumbić je vjerojatno bio zabrinut vijestima, da je srpska vlada spremna pregovarati s talijanskom vladom. Sonnino je, naime, prilikom oproštajne audijencije Mihajlovića izrazio želju, da se sporazumije sa srpskom vladom u pogledu Jadrana, i Trumbić, obaviješten o tome od Mihajlovića,⁹⁸ pobojavao se da bi Pašić zaista mogao pristati na pregovore. Želio je saznati, kako na to gleda srpska vlada, pa da prema tome odluči o svom daljem radu. Osim toga, htio se i s njome sporazumjeti o radu Jugoslavenskog odbora i akciji protiv talijanskih pretenzija. U tim momentima teško da je smatrao oportunistički postavljati problem načina ujedinjenja i unutrašnjeg uređenja u budućoj zajedničkoj državi.

⁹⁵ Arhiv srpskog Ministarstva inostranih dela, dalje Arhiv SMID.

⁹⁶ Arhiv J. O.

⁹⁷ Arhiv J. O.

⁹⁸ Giers Sazonovu 27. IV. 1915. (I. B. II, 7/II, dok. 628, str. 619—621.)

Pred njegov odlazak iz Rima, srpski poslanik Ristić je 9. travnja skretao pažnju Jovanu M. Jovanoviću, da treba paziti da Trumbić bude u društvu »samo pametnih i dobrih ljudi« i da »niko, naročito ne oficiri, ne bace neprijatne reči na adresu Hrvata« i da ga treba uvjeriti »o našoj čvrstoj odluci braniti Dalmaciju od prohteva Talijana po svaku cenu.«⁹⁹

Trumbić je sigurno dobio u Nišu umirujuća uvjerenja u pogledu mogućnosti pregovora s talijanskom vladom. Srpska je vlada bila nepovjerljivija nego ikad prema talijanskoj politici na Balkanu. U studenom 1914, prije okupacije Valone, talijanska joj je vlada stavila u izgled podjelu Albanije između Srbije, Crne Gore i Grčke, s tim da Italija zadrži Saseno i Valonu, ali kad je Pašić izrazio želju da se odmah pristupi razgovorima, Sonnino je odgovorio da za to vrijeme još nije došlo. Sada, kada je talijanska vlada željela da se sporazumijeva sa srpskom vladom o Dalmaciji, Pašić to nije htio. Kada se francuski poslanik A. Boppe zauzimao za pregovore s talijanskom vladom u pogledu Dalmacije, J. M. Jovanović mu je odgovorio, da Srbija nema o čemu pregovarati s Italijom, izjavivši: »Sa narodom svojim ne možemo trgovati.«¹⁰⁰ Tako je Trumbić mogao biti umiren u pogledu držanja Srbije prema Italiji. Pašić mu je izjavio, da »namjerava raditi svim sredstvima koja mu stoje na raspoloženju u cilju političkog ujedinjenja i Hrvata Austro-Ugarske sa Srbijom« i da »ne smatra mogućim dok se ne završi rat da stupi u bilo kakve pregovore o tom pitanju sa Saveznicima, a još manje s Italijom.«¹⁰¹

Sve sumnje, koje su se rađale u odnosima između srpske vlade i hrvatskih emigranata, gubile su u tim momentima na važnosti. Talijanska intervencija je i pred jedne i pred druge postavljala potrebu što tješnje suradnje u zajedničkom interesu. Srpska je vlada odlučno stala u obranu jugoslavenskih teritorija na Jadranu i pred Saveznike iznijela program potpunog oslobođenja i ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca, što je hrvatskim emigrantima davalo osnovu za uvjerenje, da će u njoj naći punu podršku u borbi za ostvarenje jugoslavenske misli.

IX

Pred neposrednom opasnošću, koja je prijetila od Italije, nametala se potreba da jugoslavenski emigranti što prije priđu i formalnom osnivanju Jugoslavenskog odbora i javno nastupe pred savezničkim vladama i svjetskom javnošću.

Još prije toga su oni nastojali dobiti neku legitimaciju od stranaka u zemlji. Pretpostavljali su, da Hrvatsko-srpska koalicija ne će biti protivna jugoslavenskoj akciji kod sila Sporazuma, iako će se, da ne izgubi vlast, držati rezervirano. Trumbić je u tom pogledu dobio ohrabrujuće poruke od jednog od prvaka Koalicije dra Đure Šurmina. Vođa slovenskih klerikalaca dr. Janez Evangelist Krek je također javio, da se slaže s Trumbićevim namjera-

⁹⁹ Arhiv J. M. J.

¹⁰⁰ Zabilješke J. M. Jovanovića o razgovorima s talijanskim poslanikom Squitijem 26. X. i 4. XI. 1914 (Arhiv J. M. J.).

¹⁰¹ Usp. Paulová, o. c., str. 51 i Seton-Watson, o. c., Nova Evropa XIV, str. 361-362.

ma.¹⁰² Osim toga, 18. travnja bio je u Trstu održan širok sastanak slovenskih i hrvatskih političara raznih stranaka, uglavnom slovenske napredne (liberalne) stranke i Starčevićeve stranke prava, na kojem je izražena solidarnost s akcijom emigracije i donijeta odluka, da se pošalju u inozemstvo za rad u Jugoslavenskom odboru hrvatski narodni zastupnik iz Istre dr. Dinko Trinajstić (Hrvatsko-slovenska narodna stranka) i slovenski narodni zastupnik iz Trsta (Političko društvo »Edinost«) dr. Gustav Gregorin.¹⁰³

Trumbić i ostali emigranti požurili su sada u London, jer su pregovori, prema svim informacijama koje su imali, dolazili u završnu fazu. Britanski prijatelji jugoslavenskog pokreta Robert W. Seton-Watson i Henry Wickham Steed tražili su da što prije dođu, uvjereni da bi mogli utjecati na konačni ishod pregovora, ali su ih u Srpskom poslanstvu očekivali s dosta rezerve. Jovan Cvijić, koga je Pašić poslao u London da radi na propagandi, skretao je Pašiću pažnju 17. travnja, da treba u London slati samo one »od zapadnih naših ljudi«, koji »konkretno poznaju i imaju osećanje i državno osećanje za makedonsko pitanje. Inače oni ovde ne bi sad imali šta ozbiljno raditi osim Supila, koji bi izgleda sad bio koristan zbog ličnih veza.«¹⁰⁴ I Bošković je savjetovao Pašiću, da se emigranti ne šalju u London, »gde su zvanični krugovi vrlo dobro i javnost prilično obavješteni o etnografskim odnosima u Dalmaciji i Istriji, a gde bi nam jugoslovenski emigranti mogli odmagati u radu za Srbiju odnosno makedonskog pitanja, koje je teže i važnije za nas, a usled njihovog nerazumevanja i olakog uzimanja interesa srpske države u centralnoj oblasti Balkanskog poluostrva.«¹⁰⁵

U istom telegramu Cvijić je javljao, da Seton-Watson i Steed smatraju kako je krajnje vrijeme da se objavi jugoslavenski program, koji bi imali potpisati Supilo, Trumbić, Hinković i neki ostali ugledniji emigranti. Cvijić je smatrao, da bi Trumbić i Supilo mogli poslati Poslanstvu svoj nacrt programa i odobrenje da ih u javnosti potpišu, dok bi ostale potpise potražili u Londonu.

Pašić se složio s idejom o manifestu jugoslavenskih emigranata, utoliko više što je primio vijesti o skorom potpisivanju sporazuma između sila Trojnog Sporazuma i Italije. Bošković ga je 21. travnja upozoravao, da su pregovori s Italijom došli do takve točke, da bi jugoslavenski manifest bio koristan. »Neka Supilo i Trumbić odmah pošalju traženi nacrt ako se i Vi slažete«. Pašić je 22. travnja zapisao: »Slažem se s predlogom da se izda jugoslavenski manifest. G. J. Jovanović da ovu stvar uredi.«¹⁰⁶

Objavljivanje jugoslavenskog manifesta, kako je bilo zamišljeno, nije se moglo na vrijeme ostvariti. Supilo se u to vrijeme nalazio na putu iz Petrograda u Niš, a Trumbić se još zadržavao u Rimu vršeci pripreme za odlazak i osnivanje Jugoslavenskog odbora. Pašić je, usprkos Cvijićevim i Boškovićevim savjetima, pomogao da jugoslavenski emigranti dođu u London. On je jasno vidio, da u momentu, kada su neka obavještenja govorila da je ugovor s

¹⁰² Paulová, o. c., str. 23 i 63.

¹⁰³ Šepić, Misića Carla Gallija, o. c., str. 75—78.

¹⁰⁴ Bošković Pašiću 17. IV. 1915. (Arhiv J. M. J.)

¹⁰⁵ Idem.

¹⁰⁶ Arhiv J. M. J.

Italijom gotova stvar i da je u njemu pitanje sudbine Hrvatske ostalo neriješeno, prisustvo hrvatskih i slovenskih emigranata iz Austro-Ugarske u Parizu i Londonu i njihov rad na propagiranju ideje ujedinjenja mogu biti samo korisni Srbiji i ostvarenju ciljeva, koje je ona željela u tom ratu postići. On se zadovoljavao time da drži pod kontrolom njihov rad i da u odbor, koji se sada imao osnovati ude što više ljudi, koji će dijeliti njegove poglede i biti od njega ovisni.

Emigranti su otputovali iz Rima i odmah po dolasku u Pariz 30. travnja održali sjednicu. Svi su bili pod mučnim utiskom vijesti o zaključenju ugovora između Trojnog Sporazuma i Italije. Zaključili su, da treba odmah prići konstituiranju Jugoslavenskog odbora i radu kod vlada Trojnog Sporazuma i u savezničkoj javnosti. Na Vasiljevičev prijedlog izabran je za predsjednika Trumbić, koji se prihvatio predsjedništva »jer (je) Primorac, a Dalmacija stožer pitanja.« U svom je govoru zahtijevao odlučnost i solidarnost svih članova, »jer se nalazimo pred ponorom«, i predložio da se objavi, da Jugoslavenski odbor predstavlja jugoslavenske zemlje u Austro-Ugarskoj, da mu je cilj oslobođenje svih jugoslavenskih teritorija Austro-Ugarske i njihovo ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom.¹⁰⁷

Taj osnovni program bio je izložen i u memorandumu, koji je Jugoslavenski odbor, nakon što se 1. svibnja predstavio francuskom ministru vanjskih poslova Delcasséu, podnio 10. svibnja francuskoj vladi. U njemu se francuska vlada obavještava o ciljevima Odbora i o jugoslavenskom problemu. Kaže se, da su predstavnici javnog mišljenja Jugoslavena iz Austro-Ugarske, koji su uspjeli emigrirati, izabrali odbor, koji ima zadaću da savezničke vlade i javnost uputi o stanju u jugoslavenskim zemljama pod Austro-Ugarskom i o njihovim nacionalnim težnjama. Ističe se, kako je davnašnji ideal Srba, Hrvata i Slovenaca da se ujedine, kako je to misao vodilja njihove povijesti i kako Srbija i Crna Gora u tom ratu ne idu za osvajačkim ciljevima, već za oslobođenjem svih Jugoslavena. »Jugoslavenski narodi, koje historija poznaje pod imenom Srba, Hrvata i Slovenaca, jedan su isti narod, ujedinjujući sve uvjete da postanu jedna narodna nezavisna država«, kaže se u memorandumu, »on ima sva historijska i etnografska prava na čitavo zemljište gdje živi u kompaktnim masama.« U memorandumu se izričito nabrajaju jugoslavenski teritoriji, posebno se ističe slavenski karakter istočne obale Jadrana, pobijaju talijanske pretenzije i uopće ustaje protiv svakog cijepanja narodnog teritorija i protiv toga da on bude »roba kojom velike sile izravnavaju svoje račune«. Što se pak tiče »načina i oblika grupiranja naše nacije u buduću državu«, traži se da se to tretira kao unutrašnje pitanje Južnih Slavena, koje će se rješavati slobodnom voljom čitavog jugoslavenskog naroda.¹⁰⁸

U tom memorandumu nije dodirnuto pitanje unutrašnjeg uređenja i ne govori se o formi vladavine u budućoj državi. Trumbić je doduše nastojao da se za sve jugoslavenske krajeve u Austro-Ugarskoj traži u memorandumu pravo da plebiscitom odluče o svojoj sudbini, ali su se tome odlučno usproti-

¹⁰⁷ Zabilješke o sjednicama J. O. od 30. IV. do 13. V. 1915 u Arhivu J. O.

¹⁰⁸ Arhiv J. O.; Šišić, o. c., dok. 20.

vili N. Stojanović i D. Vasiljević,¹⁰⁹ svjesni da se srpska vlada s tom idejom ne bi mogla složiti. Iz spomenice izbija glavna misao Odbora, da pobija talijanske težnje za Trstom, Istrom i Dalmacijom i da upozori Saveznike na opasnosti koje prijete, ako se Italiji priznaju krajevi koje traži. Memorandum je u teritorijalnom pogledu beskompromisan i postavlja zahtjev za svim teritorijima Austro-Ugarske koji su u većini jugoslavenski. Memorandum je bio pisan u dogovoru sa srpskim poslanikom Vesnićem, koji je članove Odbora i predstavio Delcasséu.

Odbor je odmah poslije toga otputovao u London, gdje je odlučio da mu bude sjedište. Već 12. svibnja objavio je ondje »Manifest britanskom narodu i parlamentu«, u kojem ponavlja ideje iznesene u memorandumu i traži pomoć Velike Britanije za oslobođenje Južnih Slavena od Austro-Ugarske i njihovo ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom, za koje se kaže da se bore za njihovo oslobođenje od tuđinskog jarma, a ne za osvajanje teritorija, i na kraju ističe, da će se pitanje unutrašnjeg uređenja buduće zajedničke države riješiti na osnovu narodne volje.¹¹⁰

Javni istup Odbora u Londonu bio je požuren, kako bi se pokrenulo javno mišljenje protiv žrtvovanja jugoslavenskih teritorija Italiji i utjecalo na britansku vladu da ne popušta Italiji, ukoliko nije još sve s njome svršeno. Naime, vijesti o potpisivanju ugovora nisu još bile sasvim sigurne, i dok su jedna obavještenja vrlo precizno govorila o sadržaju ugovora, druga su poricala da je s Italijom sve u detalje i konačno utanačeno.

Kad je srpska vlada 30. travnja primila od Vesnića potvrdu vijesti, da je ugovor s Italijom sigurno potpisan, uputila je, 4. svibnja, vladama Trojnog Sporazuma notu, u kojoj se žali što su ugovor zaključile bez njenog znanja i tako je dovele u težak položaj, jer se sada u Srbiji smatra da više ne uživa povjerenje Saveznika, te se zbog toga ističe, da je potrebno dati srpskom narodu uvjerenje kako pitanje ustupaka Italiji nije konačno riješeno i kako još ima nade da će se ti ustupci moći revidirati u sporazumu s Italijom. U noti se zahtijeva, da Saveznici bez savjetovanja sa srpskom vladom ne povlače granice, za koje je zainteresiran srpsko-hrvatski-slovenski narod, da daju obećanje, da će srpski, hrvatski i slovenski narod biti ujedinjeni, da utječu na Italiju, kako se ne bi prenaljila s operacijama u jugoslavenskim krajevima, te da o svim tim pitanjima povedu s njome pregovore.¹¹¹

Istovremeno je u Nišu bio 6. svibnja organiziran narodni miting, na kojem je govorio i Supilo. Na njemu je bila donijeta rezolucija s apelom na Saveznike, da »naš narod jedne krvi bezuvjetno očuvaju od svakoga cijepanja, kao i njegove zemlje od svakoga kidanja, te omogućuje Srbiji da izvrši svoju oslobodilačku i kulturnu misiju...«¹¹² Tom prilikom osnovan je u Nišu i Jugoslavenski odbor od emigranata, koji su se nalazili u Srbiji.

¹⁰⁹ Stojanović, o. c., str. 15.

¹¹⁰ Arhiv J. O.; Šišić, o. c., dok. 21.; o sastavu manifesta Seton-Watson, o. c., XV, strana 7.

¹¹¹ Arhiv SMID.

¹¹² Šišić, o. c., dok. 19.

X

Prema informacijama o Londonskom ugovoru, koje je imala srpska vlada, pitanje Hrvatske nije bilo riješeno i, kao što je Bošković javljao 7. svibnja, Hrvatskoj je ostavljeno na volju da se ujedini sa Srbijom ili da postane samostalna.¹¹³ I kasnije je Bošković ponavljao iste vijesti. »Iz razgovora koje sam do sada imao sa Grejom, ambasadorom ruskim i ambasadorom francuskim vidi se«, javljao je Bošković 12. svibnja, »da Trojni Sporazum misli da Hrvatska treba da bude organizovana kao nezavisna država odvojena od Srbije« i da će na tome naročito raditi Italija, kako bi Srbi i Hrvati ostali odijeljeni i ona se tako mogla lakše utvrditi na istočnoj obali Jadranskog mora. Međutim, javljao je Bošković, sile se ne bi silom usprotivile ujedinjenju Hrvata sa Srbima, te će ujedinjenje zavisiti »od raspoloženja i energije masa narodnih.«¹¹⁴

Bilo je prema tome važno da se Hrvati izjasne za ujedinjenje sa Srbijom i da se za to pripremi teren i kod Saveznika i u zemlji. Bošković i Cvijić mislili su, da je najvažnije da se hrvatski emigranti angažiraju za rad na terenu, ali Pašić je vidio da je vrlo važno da oni baš pred Saveznicima zastupaju tu misao, pobijajući planove za stvaranjem nezavisne Hrvatske. Zbog toga je Jugoslavenski odbor značio vrijednu kartu u njegovoj politici.

Pašić se živo interesirao za Odbor i nastojao je da usmjeruje njegov rad. On je davao upute za njegovu organizaciju. »Jugoslavenski odbor trebao bi da ima svoje sedište u Londonu,« telegrafirao je 11. svibnja Boškoviću, »a prema potrebi i svoje ljude u Parizu, Rimu, Petrogradu, Americi, pa i u Ženevi. On treba što pre da sprema dobru organizaciju svih Jugoslovena, koji su u našim idejama i da razvija svoju aktivnost što bolje u duhu sjedinističkom. Jer, po svemu izgleda, da će posle uspešnoga rata pitanje o ujedinjenju zavisiti najviše od naroda u Hrvatskoj i Slovenačkoj.«¹¹⁵

Informacije, koje je primao od svojih predstavnika o idejama hrvatskih emigranata, pomalo su ga zabrinjavale, ali nije od toga pravio pitanje. Dok su se još vodile diskusije o memorandumu, Stojanović mu je 5. svibnja iz Pariza javljao, da »svaki ističe kao najvažnije svoje provincijalno pitanje«, a iz Londona su Bošković i Cvijić kritizirali stav Odbora prema Srbiji i njenoj ulozi za oslobođenje i ujedinjenje. Bošković je bio ljut, što je manifest Jugoslavenskog odbora bio objavljen bez prethodnog savjetovanja s njime i što je bio pokazan Cvijiću tek pošto su ga svi članovi Odbora potpisali, tako da se ništa nije moglo izmijeniti.¹¹⁶ »Ja sam nalazio,« izvještavao je Bošković Pašića 13. svibnja, »da manifest ne vodi dovoljno računa o ulozi i značaju Srbije u delu ujedinjenja Hrvata i Slovenaca sa Srbima i da tako reći žrtvuje državne ideje Srbije oko koje imaju da se sakupe Južni Sloveni.«¹¹⁷ Cvijić je istog dana javljao lično Pašiću: »U Jugoslovenskom komitetu preovlađuju podstruje zbog kojih nemoguće izdejstvovati izjavu da se one ili ostale jugo-

¹¹³ Arhiv J. M. J.

¹¹⁴ Ib.

¹¹⁵ Ib.

¹¹⁶ Ib.

¹¹⁷ Ib.

slovenske zemlje prosto priključe Srbiji. Naglašuju ime jugoslovensko i jugoslovenske države da bi dali [sebi] veću važnost i izjednačili se sa Srbijom. To je sad jače no kad sam kroz Rim prošao. Ima dakle pogrešnih težnja za nekim izdvajanjem, koje samo pokazuje da jednom reči pitanje još nije sasvim zrelo. Ali je na dnevnom redu i mi moramo, ublažujući separatizme i oštrine, težiti da ne dođe nigde do jačih nesporazuma i protivnosti. Iz takvog, više prećutnog kompromisa, izišao je jugoslovenski manifest.«¹¹⁸

Jugoslavenski odbor u Londonu je želio da se predstavi ministru vanjskih poslova Greyu i da mu uruči memorandum, koji je bio predao 10. svibnja francuskoj vladi. Bošković je imao da zatraži audijenciju za članove Odbora i da ih predvede Greyu, ali on se kolebao, jer nije htio da se on, kao predstavnik srpske vlade, solidarizira s Odborovim idejama o Jugoslaviji. Stoga je od Pašića zatražio upute, ističući svoje mišljenje, da Odbor treba da mu prethodno pokaže tekst memoranduma za Greya i izjave, koju će pred njim učiniti. »Inače za Srbiju stvar može izići neželjeno i neprijatno«, objašnjavao je 13. svibnja Pašiću i nadodao: »Mogu reći da hrvatske ideje i tendencije već izbijaju iz Odbora, koji u tom pravcu guraju i engleski prijatelji.« Prema njemu, Odbor bi imao da stvar svrši bez učešća srpskog poslanika, a onda da se što prije ukloni iz Londona. Istog dana Cvijić je podupro Boškovićevo mišljenje. On doduše nije bio toliko protivan manifestu kao Bošković, te je izražavao mišljenje, da je on »zadovoljavajući prema sadašnjem stanju jugoslovenskih duhova«, a »ostalo će doći kad budemo u zajednici«, ali pošto se u manifestu, kao i u memorandumu predanom u Parizu, spominje Jugoslavija kao buduća država, a o tome se srpska vlada još nije izjasnila, Pašić treba da riješi, hoće li Bošković predvoditi Odbor pred Greya ili ne.¹¹⁹

Pašić se složio s njihovim mišljenjem i dao instrukcije: »Ako ih izvede poslanik oni [se] moraju sporazumeti napred o svemu onome što će se Greyu govoriti, jer poslanik mora unapred znati da li može izjave odobriti da se čine u njegovom prisustvu.«¹²⁰

Kad su Trumbić i Hinković zamolili Boškovića da za delegaciju Odbora zatraži audijenciju kod Greya, Bošković je postavio kao uvjet da mu pokažu memorandum koji namjeravaju predati i izjave koje misle dati. Članovi Odbora su to uradili i Bošković je tada stavio svoje primjedbe. Zahtijevao je, da se iz memoranduma izbaci ime Jugoslavija za buduću državu i da se izmijene neki pasusi, koji se odnose na Dalmaciju. Pišući kasnije o diskusijama, koje su se tada vodile o tim pitanjima, prof. Pavle Popović,¹²¹ koji je baš tih dana došao u London, kaže, da su svi Srbi bili protiv toga da se buduća država naziva Jugoslavijom i da je i on branio to mišljenje pred Jugoslavenskim odborom, te je Odbor pristao da se u tekst ne unose nazivi »Jugoslavija«, »Jugoslaveni« i »jugoslavenske zemlje«. Što se tiče Dalmacije, u memorandumu je stajalo, da je ona od pamtivijeka sačinjavala sastavni dio hrvatske

¹¹⁸ Ib.

¹¹⁹ Ib.

¹²⁰ Pašićeve instrukcije od 15. V. 1915. (Arhiv J. M. J.)

¹²¹ Memorandum Jugoslovenskog odbora i poslanik Srbije (Srpski Književni Glasnik 1927, knj. XXI, str. 426—434).

države, da je u Srednjem vijeku bila njen centar i da po današnjim austro-ugarskim zakonima čini nerazdjeljivi dio Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, te da sabori u Zagrebu i Zadru nisu nikada prestajali zahtijevati da se ostvari ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Bošković je bio protiv takve stilizacije i, kao što se sjeća P. Popović, obrazlagao je to ovako: »Ako bude kakve presije da se Hrvatska konstituiše kao zasebna kraljevina, onda, po argumentaciji ovoga paragrafa, Sile mogu dati Dalmaciju Hrvatskoj; mi svi želimo da se realizuje celokupno jedinstvo naše, ali ako to, ko zna iz kojih uzroka, ne bi bilo, valja paziti da se stvari ne okrenu protiv Srbije.« Odbor je međutim nastojao da se taj stav održi, tumačeći, da se u njemu nalaze osnovne misli hrvatskog državnog prava i da nijedan Hrvat ne može od toga odustati, jer bi to bila negacija svega što upravo sačinjava hrvatski patriotizam. Popović je na to izradio jednu kompromisnu redakciju, koja je, u nešto izmijenjenom obliku, bila i prihvaćena, tako da su u konačni tekst ušle misli, da je u Srednjem vijeku Dalmacija sačinjavala dio južnoslavenskih država, bilo srpske ili hrvatske, da je Dalmacija, kada je pripala Austriji, jasno pokazivala težnju za ujedinjenjem s drugim južnoslavenskim zemljama i da je ona tražila da bude sjedinjena s Hrvatskom i Slavonijom, jer se u to doba mogla najviše tome nadati i da je ovo traženje izraz želje »naših dalmatinskih sunarodnika« za ujedinjenjem s ostalom južnoslavenskom rasom. Popović kaže da je Trumbić pitao, je li Bošković dobio naređenje od srpske vlade da se odupre Odborovu stavu o Dalmaciji i tom prilikom dodao: »Ako je naređenje iz Niša, onda se nema šta govoriti; valja slušati.« Kad mu je Popović odgovorio, da, koliko je njemu poznato, nije, onda je Trumbić navodno rekao: »Molim Vas, neka i poslanik to sam hoće; čim hoće, imao pravo nema, mi ćemo ga poslušati.« U daljem razgovoru s Popovićem, o razlozima Boškovićeva protivljenja pasusu o Dalmaciji i hrvatskom državnom pravu, koji u njem dolazi do izražaja, Trumbić je, prema Popoviću, izjavio: »G. Bošković ne vidi da je to pravo argumenat za našu tezu jedinstva. Ako pak on misli da će to biti argumenat za odvajanje Hrvatske i da to ide na štetu Srbije, uverite ga da ni mi sami to nećemo. Ja više volim da se Srbija uveća a Hrvatska da ostane pod Austrijom, nego da se Hrvatska van Srbije proglasi za samostalnu Kraljevinu. Takva bi nova Hrvatska bila samo od štete za našu stvar. Ona bi bila neprijateljska prema Srbiji i sve bi je protivne države održavale u tom neprijateljstvu, upravo gonile na to. A ako bi Hrvatska ostala i dalje pod Austrijom, ona bi ostala samo dotle dok ne pričeka povoljan momenat kad će i ona moći pristupiti opštem ujedinjenju našeg naroda.« Trumbić je, na Popovićevu molbu, to isto ponovio Boškoviću, kako bi ga uvjerio da Jugoslavenski odbor nije »separatistički« raspoložen.¹²² Kad je bio postignut sporazum, Bošković je 2. srpnja telegrafirao Pašiću: »Nadam se, da ćete odobriti izmene teksta koje sam učinio toga radi, da se uloga Srbije u delu narodnog ujedinjenja ne zapostavlja i da se ne ističu neka naročita i isključiva prava Hrvatske na Dalmaciju, kako to izlazi iz prvog teksta Odborovog. Jer ako bi nastupio slučaj da se Hrvatska moradne organizovati kao autonomna država ili oblast, onda prava Srbije na Dalmaciju treba da su sačuvana i da

¹²² Idem, str. 433—434.

se ne može reći da smo mi priznali preče pravo Hrvatske primajući ovakav tekst memoara i posredujući da isti bude podnesen vladi engleskoj.«¹²³

Diskusija o tekstu memoranduma Jugoslavenskog odbora vrlo dobro ilustrira odnos u kojem se Odbor nalazio prema srpskoj vladi. Trumbić je popuštao, smatrajući vjerojatno da bi bilo neoportuno praviti od tih točaka pitanje u momentu, kada Odbor postavlja pred Trojni Sporazum zahtjev za ujedinjenjem svih južnoslavenskih teritorija, s naročitim naglaskom na Istru i Dalmaciju, i kada mu je za to potrebna pomoć srpske vlade. Dakako da su Bošković, Cvijić i Popović bili zadovoljni, što su hrvatski emigranti popustili njihovim »razlozima« i prešli preko jednog pitanja, koje su oni sa srpskog stanovišta smatrali vrlo važnim, jer su imali u vidu mogućnost, da ne dođe do ujedinjenja i da se između Srbije i Hrvatske vrši razgraničenje. Cvijić je sada javljao Pašiću, da »Jugosloveni, pored svih sklonosti starih uticaja sa strane, drže se misli o jedinstvenoj državi«. On je izražavao mišljenje, da Srbija ne smije od svoje volje napustiti niti jedan narodni ideal i ne smije praviti razliku između »naših sunarodnika raznih krajeva i vera«, te predlagao, da se stupi u kontakt s katoličkim stanovništvom u zemlji i da se za to upotrebe i jugoslavenski emigranti. »Bilo bi dobro i pre ih krenuti da sprema zemljište. U tom smislu govorio sam i sa većinom ovdašnjih Jugoslovena i oni se slažu.« No Cvijić je vodio računa i o drugoj mogućnosti, da se Hrvatska ne priključi Srbiji, te savjetovao za taj slučaj: »Ako se učini da Hrvatska bude odvojena, onda odmah početi raditi za osiguranje uže linije sa Sremom i delom Slavonije pored ostalih oblasti.«¹²⁴

XI

Pašić je o tome vodio računa i nije propuštao prilike da obavijesti Saveznike o gledanju srpske vlade na jugoslavensko pitanje i posebno na teritorijalne zahtjeve Srbije, imajući uvijek u vidu mogućnost da Hrvatska ostane od nje odvojena. Naročito mu je stalo do toga, da ruska vlada, na koju se oslanjao u svojoj politici, shvati razloge zbog kojih se srpska vlada zalaže za ujedinjenje Hrvata i Slovenaca sa Srbima i nastoji da buduća država obuhvati i sve južnoslavenske teritorije Austro-Ugarske. U tu svrhu poslao je u Petrograd bivšeg predsjednika vlade Ljubomira Stojanovića, koji je bio stalni sekretar Srpske akademije nauka, i Aleksandra Belića, koji je bio član njezina prezidijuma.

Oni su već na početku svoje misije u Petrogradu uspjeli dobiti prilično točna obavještenja o sadržaju Londonskog ugovora i saznati od najodgovornijih faktora kako se ruski službeni krugovi odnose prema ujedinjenju Hrvata i Slovenaca sa Srbijom. Sazonov im je izjavio, da je Hrvatska zasada »veliki znak pitanja«, a »ako bi zbog Kranjske Rusija morala i jedan dan duže ratovati, ona bi napustila njeno oslobođenje«. Stojanović i Belić su nastojali da uvjere Sazonova u potrebu priključenja ne samo srpskih nego i hrvatskih i

¹²³ Arhiv J. M. J.

¹²⁴ Bošković Pašiću 18. V. 1915. (Arhiv J. M. J.)

slovenskih teritorija Austro-Ugarske Srbiji i u tom cilju upotrebljavali argumente, koji su bili bliži njegovim shvaćanjima od onih koje je iznosio Supilo. Tvrdili su, da dvije trećine stanovništva Hrvatske predstavljaju Srbi, doseljenici iz Bosne i Hercegovine, i isticali interes koji ima Srbija na ujedinjenju Južnih Slavena. Takvim su argumentima lakše prodirali s idejom o potrebi ujedinjenja Hrvata i Slovenaca sa Srbima u jednu državu. Poslije prvih razgovora došli su do zaključka, da se u slučaju da ne dođe do separatnog mira s Austro-Ugarskom, čega su se oni plašili, »može desiti da mi zaista dođemo do ostvarenja svojih ideala (sem onoga što će uzeti Italija), jer tome — kako izgleda — neće smetati nijedna sila Trojnog Sporazuma«. Ali ako se s Austro-Ugarskom povedu pregovori o separatnom miru, do ujedinjenja dakako ne bi moglo doći, i za taj slučaj predlagali su Pašiću, da srpska vlada traži, osim krajeva, koji su joj već bili obećani, t. j. Bosne i Hercegovine, širokog izlaza na more u Dalmaciji i Srijema, »bar još Liku i Krbavu, dalje Slavoniju i veliki deo Bačke i Banata«. ¹²⁵

Da bi rusku vladu temeljitije upoznali s gledištem srpske vlade na jugoslavensko ujedinjenje i na pitanje granica, Stojanović i Belić su 13. lipnja predali Sazonovu i jedan opširan memorandum pod naslovom: »Savremeno srpsko nacionalno pitanje«. U njemu su prikazali jugoslavensko pitanje u suštini kao srpsko pitanje. Pobjijali su mišljenje, da Srbi smatraju da bi srpsko nacionalno pitanje bilo riješeno dobivanjem Bosne i Hercegovine i izlaskom na more u Dalmaciji, tvrđenjem da se sada, zbog nametnutog rata, Srbija nalazi pred sudbonosnom dilemom, »ili da se stvori ujedinjena Srbija ili da slobodne Srbije sasvim nestane«. Dalje se objašnjava da se »pod srpskim narodom podrazumeva u Srbiji i ostalim srpskim zemljama narod srpsko-hrvatski«, i to ne samo stoga što su Srbi i Hrvati zaista jedan narod s dva imena, već i zato što je srpski narod u zapadnim srpsko-hrvatskim zemljama toliko izmiješan s hrvatskim, da ga je apsolutno nemoguće razdijeliti, te kad bi se htjelo rješavati hrvatsko pitanje u Hrvatskoj, time bi se riješio i dio srpskog pitanja, ali u hrvatskom smislu, jer u Hrvatskoj žive izmiješani Srbi i Hrvati, »štaviše Srba je među njima više nego Hrvata«. Što se pak tiče Slovenaca, i oni treba da se ujedine sa Srbijom; jer su oni uvijek smatrali, da su njihovi nacionalni interesi istovetni sa srpsko-hrvatskim, a osjećaju da bi van granica srpsko-hrvatske države morali podleći Nijemcima i Talijanima.

U memorandumu se prikazuje i razvoj jugoslavenske misli u hrvatskim krajevima i dokazuje, kako je ona prodrila među sve Južne Slavene i kako ne samo Srbi, nego i Hrvati i Slovenci žele da se priključe Srbiji. Zatim se ističe važnost Srbije za Rusiju i interes Rusije da se likvidira Austro-Ugarska i ujedine Južni Slaveni, te upozoruje na opasnost za budući mir na Balkanu, ako bi se udovoljilo traženjima neutralnih država prema srpskim teritorijima. Memorandumu je bila priložena etnografska karta Srba, Hrvata i Slovenaca, na kojoj su posebno označeni Srbi, a posebno »Srbi bosanski katolici i muslimani«. Hrvati se po toj karti nalaze samo u Hrvatskom Zagorju, Podravini, nešto u Gorskom Kotaru, istočnoj i srednjoj Istri, na sjevernim i srednjim

¹²⁵ Belić i Stojanović Pašiću 7. VI. 1915. (Arhiv J. M. J.); usporediti o tome Paulová, o. c., str. 53—54.

dalmatinskim otocima i uz samu obalu sjeverne i srednje Dalmacije. Pored toga, Sazonovu je bila predana i posebna »Zapiska« o Srijemu, Bačkoj i Banatu.¹²⁶

Kao ruski, tako su vjerojatno i francuski i britanski službeni krugovi bili upoznati s gledanjem srpske vlade na jugoslavensko, odnosno srpsko pitanje. Kao baza za razgovore u tom pravcu, srpskim poslanicima i javnim radnicima, koje je Pašić slao u savezničke zemlje, služile su karte o rasprostranjenosti pravoslavlja i srpskog naroda u Austro-Ugarskoj, izrađene u Srbiji. Jednu kartu srpskih želja bio je izradio Cvijić još krajem 1914 ili početkom 1915. U njoj su bile označene maksimalne granice, koje traži Srbija, i posebno teritoriji u Goriškoj, Istri i Banatu, gdje je spremna da popušta; u njoj je osim toga bila povučena i granica između pravoslavnog i katoličkog stanovništva. Dakako da se to uvijek radilo tako, da se ne dovede u sumnju vladina iskrenost u podržavanje »velikog programa« ujedinjenja ne samo Srba, nego i Hrvata i Slovenaca sa Srbijom, no Saveznici su ipak na taj način mogli saznati za granice, na koje je Srbija pretendirala za slučaj da bude primorana ograničiti svoj program samo na ujedinjenje srpskog naroda.

Taj »mali program« Pašić je smatrao osnovnim i neodstupnim i držao ga uvijek u rezervi. Za »maksimalni program« mogao se, prema njemu, beskompromisno zalagati Jugoslavenski odbor, koji je bio slobodniji u svom radu od srpske vlade, odgovorne za sudbinu srpske države, ali on nije smio svojim radom dovoditi u pitanje opravdanost srpskih granica iz »malog programa« i zbog prvog programa kompromitirati drugi. Stoga je Pašić želio da Odbor bude što zavisniji od srpske vlade i da radi pod njenom kontrolom.

Međutim, Odbor je odlučio da bude financijski samostalan, te se u tu svrhu obratio na iseljenike u Južnoj i Sjevernoj Americi. Usprkos tome, u počecima svoje djelatnosti on se ipak morao ponekad obraćati srpskoj vladi za subvenciju, jer još nije raspolagao s dovoljno vlastitih sredstava, a neki njegovi članovi primali su i mjesečnu pomoć.¹²⁷ Takvo je stanje trajalo sve dok nije »Narodna obrana« iz Južne Amerike u siječnju 1916 preuzela na sebe

¹²⁶ Arhiv J. M. J.; Stojanovićev i Belićev memorandum nije bio dosada objavljen; vidjeti o tome Paulová, o. c., str. 55—56; Đorđević, o. c., str. 53—54 donosi samo kraći citat iz njega.

¹²⁷ Na Boškovićevu molbu, da bude izviješten o licima, koja su poslata od vlade u London i sumama koje im ima isplaćivati, J. M. Jovanović je odgovorio 27. V. 1915.: »Tamo su poslata sledeća lica sa ovim prinadležnostima: putni trošak po računu, a na ime dnevnice: Cvijiću 60 dinara, B. Popoviću 60, Velimiroviću 60, dr. M. Todoroviću 60, Pavlu Popoviću 60, dr. N. Županiću 50, Vasiljeviću 50, dr. N. Stojanoviću 60, ostalim treba dati kad zatraže i po gornjoj skali. Najbolje davati privremeno, pa će se posle obračun izvršiti. Otvoren kredit za sve ovo i poslat. Milanu Marjanoviću, novinaru iz Zagreba, možete izdati na ime pomoći sumu od hiljadu (1000) dinara, a posle mu možete izdavati dok je u Londonu po 100 dinara mesečno.« (Arhiv J. M. J.) Iz korespondencije između Odbora i srpske vlade vidi se, da je Odboru isprva odobreno za njegov rad 30.000 din. Međutim, kako to nije bilo dovoljno, Trumbić je 16. IX 1915 molio nove kredite za štampanje knjiga na francuskom i uzdržavanje Odborovih kancelarija, i to da se doznači preko poslanstva u Parizu 20.000, preko Ženeve 6.000 din., a poslanstvo u Petrogradu »da bude financijski na ruku kad treba da se tamo uredi kancelarija«. M. Marjanović je pak u ime Odbora 8. X 1915. molio da se Petrogradu doznači 40.000 din. za »tiskopis propagande«. (Arhiv J. M. J.)

dužnost da ga financira.¹²⁸ Pašić je u Odboru računao na ljude, koji su dijelili njegove poglede na ujedinjenje i pazili da već u začetku onemogućne sve tendencije za samostalnijom politikom Odbora. U Londonu je uvijek bio i Pašićev predstavnik za vezu s Odborom, koji je radio po njegovim uputama i u sporazumu sa srpskim poslanikom, tako da je Pašić bio ne samo obaviješten o djelovanju i planovima Odbora, nego je imao i mogućnosti da utječe na njegove odluke. U prvim danima Odborova rada nije mu to ni bilo teško, jer je većina članova s povjerenjem pratila politiku srpske vlade i iskreno ulazila u ideje srpske državne politike, priklanjajući se njenim razlozima. To se manifestiralo ne samo u pogledima na Makedoniju, nego i na sam način na koji treba da se izvrši ujedinjenje Južnih Slavena u Austro-Ugarskoj sa Srbijom, pa i na pitanje unutrašnjeg uređenja države. Evolucija većine članova Odbora u tom pravcu vrlo je jasna već u prvim mjesecima njegova rada.

Zbog toga su izvještaji iz Londona sa sve više simpatija govorili o hrvatskim emigrantima u Odboru. Bogdan Popović, koji je bio Pašićeva veza s Odborom, javljao je Pašiću 12. lipnja: »U Jugoslovenskom odboru, koliko se rada tiče našeg, stvari idu polako, ali ne rđavo. Hrvati su osjetljivi i šovinisti, ali razumni ljudi i sa umešnošću i dužim razgovorima sporazum se polako postiže.«¹²⁹ Cvijić je pak izvještavao Pašića 13. lipnja o prijemu predstavnika Odbora kod Balkanskog komiteta u Londonu, hvaleći držanje Hinkovića, koji je »izvršio svoj zadatak do kraja čestito, izjavivši između ostalog, da svi Hrvati i Slovenci hoće da se prisajedine većoj Srbiji,«¹³⁰ dok je Bošković javljao 23. lipnja o prijemu članova Odbora kod historičara Arthura Evansa, posebno ističući: »Prisutni Južni Slovenci zastupali su tako tačno i pravo misli, naročito jednostavnu državu sa Srbijom i da se u Srbiji isto hoće.«¹³¹

Kad se Supilo vratio iz Niša i Petrograda u London, referirao je 24. lipnja na sjednici Odbora o svom radu u Rusiji i Srbiji. Žalio se na držanje ruske vlade prilikom pregovora Saveznika s Italijom i tvrdio, da ruski vladajući krugovi ne vjeruju da Hrvati žele ujedinjenje sa Srbijom, niti da bi se jedna srpsko-hrvatska država održala u životu. Ali za politiku srpske vlade bio je pun pohvala. Rekao je, da se srpska vlada držala časno i da se svesrdno zalagala za narodno jedinstvo, te naglasio, da je Srbija sada »jedina naša prava potpora«.¹³²

Kao Supilo, tako su i ostali članovi Odbora gledali u Srbiji svoj najsigurniji oslonac i od nje očekivali da svojom politikom i borbom očuva istočnu obalu Jadrana od talijanskih presizanja i da se diplomatski i vojnički do kraja angažira za ujedinjenje Južnih Slavena. Čak i oni članovi, koji su s dosta rezerve gledali na Pašićeve koncepcije o ujedinjenju, kao Supilo i Trumbić, pazili su da ne pokazuju neslaganje sa srpskom vladom u pitanjima, u kojima je bila ona osjetljiva i koje je smatrala svojom rezerviranom domenom,

¹²⁸ To je bilo odlučeno na velikom kongresu iseljenika 23. I. 1916. u Antofagasti. Prije toga je »Hrvatski savez« na kongresu iseljenika u Chicagu 10. i 11. III. 1915. votirao Odboru sumu od 5.000 dolara, što nije bilo dovoljno za njegovo izdržavanje i djelovanje.

¹²⁹ Arhiv J. M. J.

¹³⁰ Ib.

¹³¹ Ib.

¹³² Vošnjak, o. c., str. 53—54.

kao što je bila Makedonija, ili u pogledu unutrašnjeg uređenja zemlje. Londonski ugovor i ulazak Italije u rat nametali su im politiku potpunog oslona na Srbiju. Na to su ih tjerale i teškoće na koje je, zbog negativnog držanja Italije, nailazio program jugoslavenskog ujedinjenja kod ostalih saveznika. Prema Supilovim obavještenjima, ruska je vlada bila protivna ujedinjenju katoličkih Hrvata i Slovenaca s pravoslavnim Srbima, a i ruski ambasador Izvoljski, koji je prije bio zagrijan jugoslavenskom idejom, sada je Trumbiću objašnjavao da se ruska vlada ne može u tom pravcu angažirati.¹³³ Kad je Jugoslavenski odbor bio primljen u Foreign Officeu kod Greyova pomoćnika lorda Crewea, imao je prilike da vidi, kako se i u britanskim službenim krugovima malo vjeruje u mogućnost ostvarenja jugoslavenskog programa. U svom odgovoru na Trumbićevu adresu, Crewe je doduše izjavio, da Engleska gaji simpatije za Južne Slavene i da će braniti načelo narodnosti, ali je značajno dodao, da u historiji nema primjera da je jedan narod u jednom ratu bilo sam bilo pomoću saveznika ostvario sve svoje aspiracije i cijeli svoj nacionalni san.¹³⁴

Supilo je tih dana, povrh svega, saznao neke detalje o toku pregovora s Italijom i o sadržaju Londonskog ugovora. Italija je navodno bila tražila protektorat nad Hrvatskom, ali se kasnije zadovoljila da Hrvatska ostane odvojena od Srbije. Izvještavajući Pašića o tim informacijama i radu Odbora, uvjeravao ga je, da on nastoji spriječiti formiranje posebne Hrvatske, »koja bi Italiju u Dalmaciji i na Balkanu osjegurala«, i da su svi članovi Odbora oduševljeni »krasnim držanjem Srbije naprama zadnjim presijama i intrigama i vape, da se u ovim teškim i mutnim danima srpska vojska čuva kao zjenica oka, jer je vojska Srbije jedino uzdanje«. ¹³⁵

Raspoloženje Odbora prema Srbiji i srpskoj vladi dolazi vrlo jasno do izražaja u pismu, koje je Trumbić u ime Odbora poslao 10. srpnja Pašiću. U njemu se govori o detaljima Londonskog ugovora, o ogorčenju protiv Italije u domovini i među jugoslavenskim iseljenicima u Americi, o akciji koju Odbor sprema na polju propagande među Saveznicima i iseljenicima, kao i o planovima za organiziranje dobrovoljačkih legija. Što se pak tiče politike Odbora, kaže se: »Naš Odbor, kao i svi pojedini njegovi članovi držali su se u cjelokupnom svom radu gledišta, da sporazumno sa Srbijom rade na tome, da sve jugoslavenske zemlje budu sačinjavale sa kraljevinom Srbijom jednu jedinstvenu državu. Mi zastupamo naime nepokolebivo načelo narodnoga jedinstva u jednoj državi i apsolutno pobijamo svaku ideju narodnog cijepanja i separatističkih težnja.« Odbor izražava zahvalnost srpskoj vladi na svim koracima, koje je poduzela kada je doznala za pregovore s Italijom. »To držanje Srbije daje nam vjeru i jamstvo, da će se naše pitanje pravedno riješiti«, kaže se u tom pismu i dodaje, da Odbor smatra, da »treba pobijati i svim silama spriječiti svaki pokušaj koji ide za tim, da nas odvaja, jer bi se time

¹³³ Paulovà, o. c., str. 76—77.

¹³⁴ Zabilješka Trumbićeva 2. VII. 1915. (Arhiv J. M. J.); Bošković Pašiću 2. VII. 1916. (Arhiv SMID); »The Times« 5. VII. 1915.

¹³⁵ Supilo Pašiću 4. VII. 1915. (Arhiv J. O.)

onemogućilo Srbiji onu veliku misiju u južnom slavenstvu čitavog Balkana, kojoj je ona stožer i predvodnik«. U tom se pismu, što je neobično, utješno govori i o sudbini krajeva koji potpadnu pod Italiju, samo ako dođe do stvaranja Jugoslavije. »Uz takovu pretpostavku nije se bojati«, kaže se u pismu, »ni za one krajeve, koji bi bili otrgnuti ili ostali nespašeni, jer će oni težiti našoj državi kao magnetu i njihovo će oslobođenje zahtijevati da se nutarnje prilike države što lakše i što brže srede, te da se kristalizuje i osposobi narodna snaga za konačno rješenje opće nam zavjetne misli.« Sve su to ideje, koje su potpuno odgovarale gledanjima srpske vlade i Pašića. One predstavljaju znatnu promjenu u idejama hrvatskih i slovenskih članova, koji su uvijek smatrali bitnim da svi njihovi teritoriji budu oslobođeni i ujedinjeni, pa su čak više voljeli ostati pod Austrijom, nego da se ujedinjenje ne izvrši u cijelosti i da neki hrvatski i slovenski teritoriji ne budu priključeni budućoj jugoslavenskoj državi.

U tom je izvještaju Odbor definirao svoju ulogu u odnosu prema srpskoj vladi ovako: »Cjelokupni naš rad ići će i nadalje za tim da koliko možemo provodamo veliki narodni zadatak, da ovim načinom akciju Srbije podupremo i pokrivamo tako, da se rasprši predrasuda, vješto i tendenciozno postavljena, o njezinom tobožnjem nezasiťljivom zavojevaćkom apetitu, te da se u Evropi stvori uvjerenje da Srbija doprinosi žrtve vršeći bratsku dužnost oslobađanja sunarodnjaka.«

U tom pismu Odbor izražava nadu, da će u »ovoj paralelnoj akciji vašoj i našoj, koja vodi jednome cilju« naići na razumijevanja kod Saveznika, u prvom redu kod Rusije, koja će se i u ovom pitanju »konačno odazvati našem vapaju«, ali, prema mišljenju Odbora, potrebno je najprije uzdati se »u se, u svoju volju i svoju snagu, pa da se za to snaga Srbije ljubomorno čuva, jer je dragocjena i da se upotrebljava samo onda i ondje, gdje može da promiče ostvarenje *svoga* velikoga zadatka«. Odbor obećava Pašiću, da će pozdraviti svaku političku i vojnu akciju Srbije, ali da je duboko uvjeren, da je srpska vojska »jedina snaga u koju se može pouzdati i Srbija i mi s njome«.

U tom se pismu govori i o pitanju Makedonije s izvinjavanjem, da Odbor ne misli da utječe na držanje Srbije u tom pitanju. Kaže se, da Odbor smatra, kako »u nikakvom slučaju Srbija ne bi imala dozvoliti da se Bugarska proširi preko Vardara na zapadu«, jer bi time bila ugrožena sigurnost srpske granice i s juga, čime bi se stvorio jedan nov uzrok rivaliteta između Srbije i Bugarske, jer bi Bugarska težila da kroz Albaniju izbije na Jadransko more, a po mišljenju Odbora, osnovna točka vanjske politike Srbije ima da bude, da Bugarska ne iziđe nikada na to more.¹³⁶

Kako bi vlada bila točno upoznata s Odborovim planovima, Odbor je poslije desetak dana poslao vladi svoj program rada, zatim plan za prikupljanje dobrovoljaca u Americi i plan za oslobođenje interniranih Južnih Slavena, s molbom da se za izvršenje tih planova odobri Odboru budžet od 250.000 dinara za prvo polugodište.¹³⁷

¹³⁶ Arhiv J. O.

¹³⁷ Marjanović J. M. Jovanoviću 23. VII. 1915. (Arhiv J. M. J.)

Odbor je bio nadahnut željom da radi u punom sporazumu sa srpskom vladom, da svagdje brani i pokriva njenu politiku i prima od nje upute, ali je očekivao da će se i vlada s njime savjetovati u svim pitanjima, koja se odnose na oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slavena Austro-Ugarske. Član Odbora Milan Marjanović isticao je u pismu J. M. Jovanoviću 23. srpnja potrebu, da se između Odbora i vlade uspostavi stalno dopisivanje i konzultiranje i na taj način »razvije onaj poverljivi kontakt, koji će biti kadar da dade moralni oslonac, s time i veći tempo, Odboru i da Odbor postane koristan saradnik vlade u mnogim delikatnim stvarima. Tako će se pomalo fiksirati i odnos između Odbora i vlade, koji odnos je danas veoma neodređen«. Marjanović to pitanje smatra vrlo važnim, jer je Odbor do sada stajao na stanovištu »da mora u svemu ostati formalno zasebno i nezavisno telo, jer to omogućava uspješni rad u političkom smislu i daje veću moralnu snagu akciji neslobodnih Jugoslovena za ujedinjenje sa Srbijom u jednu državu«. No za takvu politiku Odbora, upozoravao je Marjanović, »pretpostavlja se naravno apsolutni identitet pogleda i ciljeva i trajna sporazumevanja između vlade i Odbora«. ¹³⁸

Međutim, doskora se vidjelo, da Pašić ne zamišlja tako odnose srpske vlade s Odborom i da ne smatra da se mora s njime savjetovati čak ni onda kad se radi o sudbini krajeva, koje je Odbor zastupao. Pregovore sa Saveznicima o kompenzacijama za ustupke u Makedoniji vodio je i ne obavještavajući Odbor. ¹³⁹ Kada je Supilo pokušao da istupi samostalnije i da se zauzme za jedan prijedlog, koji nije bio Pašiću po volji, ¹⁴⁰ jer je ujedinjenje Južnih Slavena Austro-Ugarske činio zavisnim od njihove slobodne odluke, Pašić je poduzeo korake da se ubuduće onemoguće takve pojave u Odboru. U instrukcijama, koje je 17. rujna uputio Boškoviću, zahtijevao je da se Supilov rad dovede u sklad s radom Odbora, a ovaj pak da u pogledu »namera i cilja« bude identičan s radom Poslanstva, o čemu su se imali u Odboru starati N. Stojanović, P. Popović, N. Velimirović i Žujović. »Pre nego se preduzmu jači koraci da se parališe [nejasna riječ] štetan rad po interese naše buduće države,« upućivao je Pašić, »treba iscrpsti strpljivo i do kraja sve argumente ubeđivanja, starajući se da lica s idejama Supilovim ostanu usamljena«. ¹⁴¹

Odbor je u to vrijeme u znatnoj mjeri bio ovisan o srpskoj vladi i slijedio njenu politiku, a da nije imao mogućnosti da utječe na nju. Taj će se odnos po slomu Srbije nešto izmijeniti, ali ne bitno, tako da će nužno doći do Supilova razlaza s Odborom. Tek po padu carizma, glavnog oslonca Pašićeve vlade, i ulaska Sjedinjenih Američkih Država u rat, Odbor će naći snage u novostvorenoj situaciji i demokratskim idejama o samoodređenju naroda, što su zatalasale mase, i zauzeti prema srpskoj vladi nezavisniji stav, te pred njom nastupati kao predstavnik Južnih Slavena u Austro-Ugarskoj, koji traži da se vodi više računa o njegovu mišljenju i da se s njime povedu i pregovori o uređenju buduće zajedničke južnoslavenske države.

¹³⁸ Ib.,

¹³⁹ Paulová, o. c., str. 112—132; D. Šepić, Supilo u emigraciji, II. dio (Jadranski zbornik III), str. 212—220.

¹⁴⁰ Ib.

¹⁴¹ Arhiv J. M. J.

S u m m a r y

The Serbian Prime-Minister N. Pašić pretendend that it was he that created the Yugoslav Committee; on the other hand, the President of that Committee A. Trumbić maintained that the Committee was no creation of Pašić's but a completely independent organisation. In the presence of these opposite theses the author tries to find the answer to the question: what, if any, was the part played by the Serbian Government in the establishment of the Yugoslav Committee and what influence, if any, it had in that Committee in the outset. On the basis of the documents mainly from Serbian archives he comes to the conclusion that Pašić really gave the initiative for the formation of the Committee but he was prompted by the activity of the Croat political émigrés, who pleaded with the Allies for the liberation of the Yugoslavs in Austria-Hungary and their union with Serbia. The maximum war aims program of the Serbian Government was the creation of a greater Serbia including Serbian as well as Croatian and Slovene lands of Austria-Hungary. According to Pašić's conception, the Committee was to give support to Serbia's policy in the Yugoslav question and to counteract possible attempts at the creation of an independent Croat State. In accordance with Pašić's instructions the Serbian émigrés came to an agreement with the Croat émigrés, with a view to constituting the Yugoslav Committee. The Slovenes émigrés joined afterwards.

The Committee was an independent body but in fact was careful to head the views of the Serbian Government. Yugoslav émigrés, and especially Trumbić and Supilo, were not sure at first whether the Serbian Government would fight, under any conditions, for the program of the liberation of all Yugoslav territories of Austria-Hungary and whether it might not be ready to compromise, in certain conditions, and settle for the so-called minimum program of the liberation of Serbian territories only. It was very symptomatic that the Serbian Minister in London did not allow the Committee to put in its memorandum to the British Government such expressions as »Yugoslavia« and »Yugoslavs« and that he opposed energetically the allusion to the close historical relationship existing between Croatia and Dalmatia. They were also aware of their differences with the Serbian Government on the methods of the unification and on the organisation of the future State. Nevertheless, they did not insist on their differences with Pašić, who, on his part, seemed to eschew a full discussion of these questions. Their main problem, at that stage, was how to save the Yugoslav littoral from Italian aspirations. The Yugoslav Committee, constituted only after the conclusion of the Treaty of London, had to rely for that on the Serbian Government. Pašić protested energetically against sacrificing Yugoslav lands to Italy and put before the Allies the problem of the union of the Serbs, Croats and Slovenes of Austria-Hungary with Serbia. The Committee looked upon the Serbian Government as its mainstay for official diplomatic action as to the defence of the Yugoslav littoral and for the liberation of the Yugoslavs from Austria-Hungary. The Committee acted under the assumption that Pašić would consult with them whenever he took important steps connected with Yugoslav problem. But soon it transpired that he did not intend to do so. The Committee was neither consulted nor informed when he negotiated with the Allies about the compensations to be given to Serbia for the concessions in Macedonia, although the fu-

ture of Croatia was at stake. Afterwards, when Supilo gave his support to a proposal of Grey's aiming at the union of the Yugoslavs from Austria Hungary with Serbia provided they voted freely for that solution, Pašić took measures to undermine his influence in the Committee and even to isolate him. Pašić had in the Committee his men who acted according to his instructions. The Committee, on the other hand, was, as yet, not financially quite independent, and had still to rely on Serbia's assistance for some of its activities. Later on, the Committee could rely on regular financial assistance from Yugoslav immigrants in America. Afterwards, after the collapse of Serbia in 1915, the relations between the Committee and the Serbian Government in exile changed somewhat but not essentially and Supilo had to resign. Only after the downfall of Czarism, the main support of Pašić's policy, and the intervention of the USA, the Committee found it easier to take a more independent attitude towards the Serbian Government. It will expect to be treated as the representative of the Yugoslavs from Austria-Hungary and insist on the Serbian Government's coming to an agreement on the problems of the union and of the internal organisation of the future State of the Serbs, Croats and Slovenes.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB